

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)

II. évfolyam

1995. 3. szám

E számunk szerzői

Hermann Róbert (Hadtörténeti Intézet, tudományos főmunkatárs)
Kis Péter (ELTE BTK, Történeti Könyvtár, könyvtáros)
Mészáros Kálmán (ELTE BTK, történelem–levéltár szakos, IV. éves)
Reisz T. Csaba (ELTE BTK, TMB ösztöndíjas)

Szerkesztőség

Reisz T. Csaba (főszerkesztő)
Kenyeres István
Németh István

*

Postacím

FONS szerkesztőség 1052 Budapest, Piarista köz 1.
(ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék)

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium
Budapest Főváros Levéltára
Nógrád Megyei Levéltár
Magyar Levéltárosok Egyesülete
ELTE BTK HÖT Közművelődési Kuratórium

*

A címlapon:

A temesvári csata, 1849. augusztus 9.
Ismeretlen bécsi mester (XIX. század közepe).
Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok, T 3574.

*

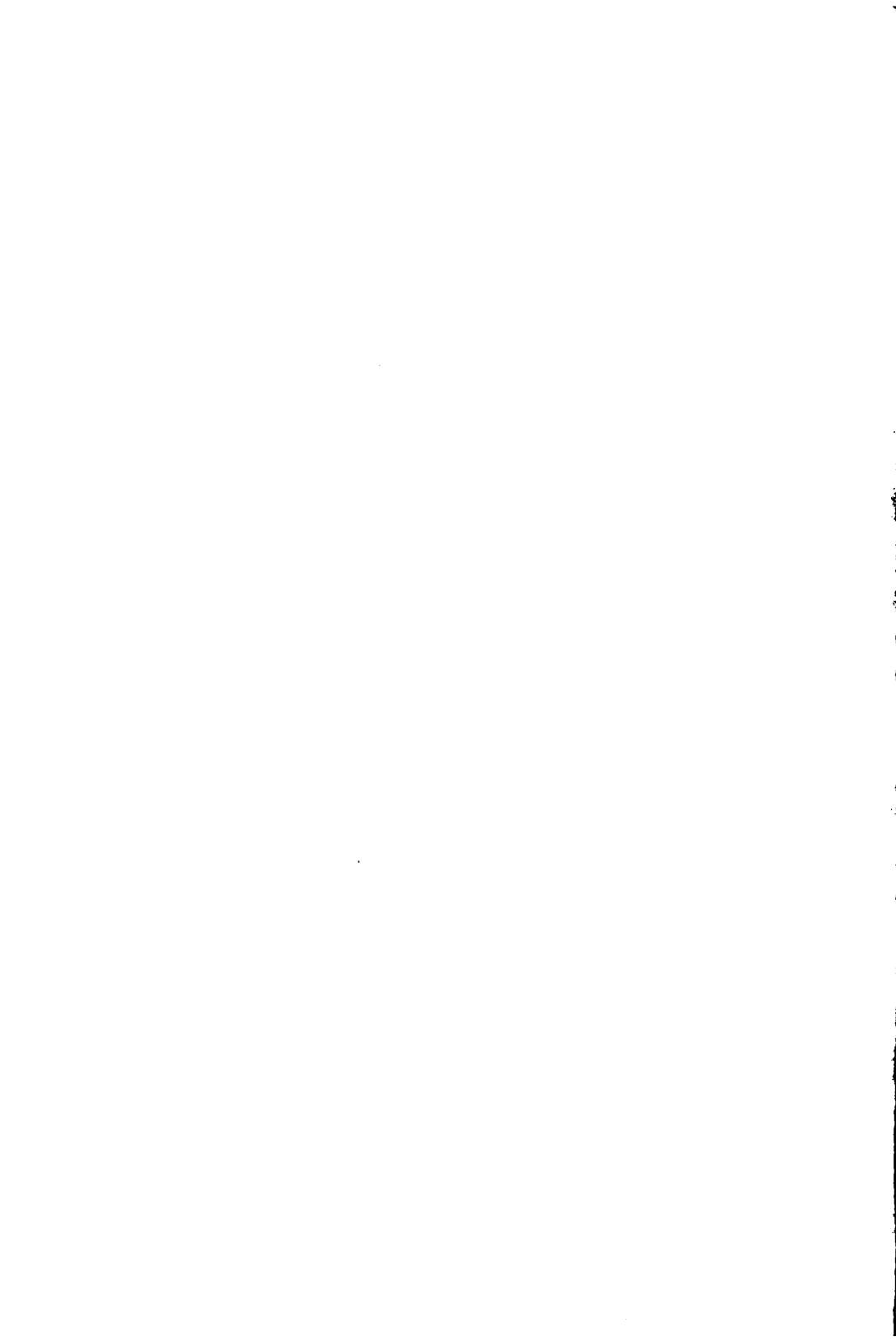
Felelős kiadó: FONS Alapítvány
(ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék)
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

II. évfolyam

1995. 3. szám

KIS PÉTER

„A KIRÁLY HŰ BÁRÓJA”

(ÁKOS NEMBELI ERNYE PÁLYAFUTÁSA)

A XIII. századi magyar történelem egyik legfontosabb fejezetét az arisztokrácia fejlődése alkotja, és nem véletlen, hogy a magyar társadalomtörténet kutatói megkülönböztetett figyelemben részesítik ezt a kérdést. A századfordulón készült el az a két alapvető monográfia, amely máig nélkülözhetetlen az Árpád-kori főúri nemzetségek vizsgálatánál.¹ Az utóbbi időben néhány olyan munka is napvilágot látott, amely szintézist próbált adni a magyar arisztokrácia középkori történetéről, -így Fügedi Eriké, aki az államalapítástól Mohácsig terjesztette ki vizsgálata időhatárát, Kristó Gyula pedig a tartományúri rendszer jellemző vonásait dolgozta fel.² Az arisztokrácia kutatása az egyes életpályák elemzésére is módot ad. A régebbi szakirodalomból Pór Antal Csák Máté- vagy Bunyitai Vince Borsa Kopasz-biográfiáját lehet megemlíteni, az újabbak közül pedig Tóth Melinda, Kristó Gyula munkáit.³

Ákos Ernye életrajzát többen is feldolgozták. Az első ezek közül Kandra Kabos, ma már inkább csak tudománytörténeti szempontból érdekes tanulmánya, amely számos téves adatot és következtetést tartalmaz.⁴ A már említett, az Árpád-kori nemzetségeink történetét és genealógiáját összefoglaló munkákban Wertner Mór az Ákos nemzetség Ernye-ágára vonatkozó források regesztáit közölte,⁵ illetve más, archontológiai tárgyú munkáiban is közölt Ákos Ernyére vonatkozó adatokat.⁶ Karácsonyi pedig részletesen ismertette az Ernyék politika- és birtoktörténeti viszonyait.⁷ Reiszig Ede a vasvári ispánok archontológiájának keretében mutatta be a többiek mellett Ernye életpályáját is.⁸ A korszakkal foglalkozó monografikus

1 Wertner, 1891.; Karácsonyi, 1900.

2 Fügedi, 1986.; Kristó, 1979.

3 Pór, 1888.; Bunyitai, 1888.; Tóth, 1978.; Kristó, 1973.

4 Kandra, 1884. Már a címe is hibás: „Erne bán és fiai”.

5 Wertner, 1891. 54–67. p.

6 Pl.: Wertner, 1909. 564. p., Wertner, 1899. és Wertner, 1901. 25–26. p.

7 Karácsonyi, 1900. I. 102–104. p.

8 Reiszig, 1941. 119–121. p.

jellegű művek egy része szintén tartalmaz értékes megállapításokat Ákos Ernye és utódai szerepéről.⁹

Jelen dolgozat célkitűzése: egy életrajz keretében a kései Árpád-kor magyar arisztokráciája fejlődésének néhány típusjelenségét felvázolni. A biográfia egyes elemeiből kibontható típusjelenségek tárgyalása lehetővé teszi a főúri pályaképek közös vonásainak megvilágítását.

Az Ákos nemzetség a XIII. század közepéig

Az Árpád-kori magyar történelemre vonatkozó források nagyfokú hiányossága és töredékessége miatt középkori nemzetségek eredetéről nem állnak rendelkezésre pontos ismeretek.¹⁰ Ez áll az Ákos nemzetségre is. Maga az Ákos név (előfordul személynévként és helynévként egyaránt) török eredetű, jelentése: 'fehér sólyom'.¹¹ A nemzetség ősi címere nem maradt ránk, pontosabban a legkorábbi címeres emlékeknek számító pecséteken a címerpajzs ábrája az idők folyamán lekopott. A századforduló heraldikusai közül Csoma József kísérelte meg az Ákosok címerének rekonstruálását analógiák segítségével, amelyek alapján feltételezte: a pecséteken található segéd-sisakdísz a pajzs motívumát ismétli meg; tehát az ősi címer szerinte: „...a pajzsban hal, sisakdísz koronás női törzs, kétoldalt nyakához illesztve két hal feje, melynek törzse félkörben kanyarodik a női törzs feje felé.”¹² Mindenképpen említésre méltó, hogy az Ákos-nemhez hasonlóan a X. századtól kezdve Biharban birtokos Barsa genus címerén is két hal található, így esetleg „a két nemzetség származásilag összekapcsolható”.¹³ Ami nemzetségnév jelentése és a címerábrázolás közti diszkordanciát illeti, újabban felmerült nézet szerint „az Ákosoknak is volt — valószínűleg totem eredetű — nemzetségi címere, méghozzá

9 Pl.: *Pauler*, 1899., *Szűcs*, 1993. stb.

10 Néhány problematikus pont a középkori nemzetségek kutatásában, a teljesség igénye nélkül: a nemzetséghez tartozás jelölésére szolgáló terminus technicus, a „de genere” használatának kezdete és értelmezése a korszak forrásaiban, az Árpád-kori genusok viszonya a honfoglalás-kori nemzetségekhez, illetve magának az Árpád-kori nemzetség ismérveinek meghatározása. Az idevágó szakirodalomból a legjelentősebbek: *Karácsonyi*, 1900. I. VII. p.; *Györffy*, 1959. 4–6., 14. és 25. p.; *Geric*s, 1966. 6. p.; *Geric*s, 1967. 587–90. p.; *Györffy*, 1983. 371–372. p.; *Kristó*, 1983. 28., 35–36. és 45–46. p.

11 *Gombocz*, 1915. 8–9. p.

12 *Csoma*, 1904. 28. és 32. p.

13 *Györffy*, 1987. I. 573. p.

a nevében őrzött sólyom...”, amely a genus különböző ágaiban több ízben előfordult.¹⁴

Az Ákos nemzetség megalapítóját a kutatás mérvadó vonulata egy XII. században élt előkelő személyében véli megtalálni.¹⁵ 1132-ben a Borics és szövetségesei elleni sorsdöntő ütközet előtt II. Béla által összehívott főemberek tanácskozásán a Kálmán-párti (és Borics ellen nem teljesen egyértelműen állást foglaló) előkelők között megölték Ákos nembeli Moynolth-ot is („*Moynolth de genere Acus*”). Az eseményről tudósító krónikahely XII. századi, tehát közel egykorú forrásnak tekinthető.¹⁶ II. István 1124-es (jóllehet hamis) oklevelének méltóságsorában pedig olvasható Ákos és Magnold (aki azonos Moynolth-tal) neve is. Moynolth rokona lehetett ennek az Ákosnak, akit esetleg Kinnamosz bizánci történetíró említ Akuszisz néven az 1128-as harámi csata kapcsán mint a magyarok egyik leghíresebb emberét. Ez az Ákos viszont hátat fordított a korábban támogatott Kálmán-pártnak, és bekerült II. Béla, majd II. Géza kíséretébe, a trónviszály időszakában pedig végig kitartott II. Béla mellett,¹⁷ így nem meglepő, hogy a királyi tanács tagja maradt és neve a későbbiekben is felbukkan.¹⁸

A genus korai historiáját más — településtörténeti — aspektusból szállásterületük alakulásán, birtokviszonyaik fejlődésén keresztül is be lehet mutatni. Karácsonyi János (és nyomában Jakó Zsigmond) feltételezi, hogy az Ákos nemzetséget Pest megye északkeleti feléből a központi hatalom telepítette át Bihar megye nyugati részébe, feltehetőleg a stratégiaiul fontos Meszes-kapu védelmére.¹⁹ Pozitív adat azonban nem támasztja alá az Ákosok esetleges áttelepítését. A korai helynévanyag vizsgálata alapján ugyan lehetségesnek tűnik az Ákos-genus áttelepülése: a középkorban két Ákosmonostora nevű települést ismertek, egyet a Galga-

14 Rácz, 1995, 18–21. p., az idézet: 21. p.

15 Pl.: Wertner, 1915. 291. p.; Karácsonyi, 1900. I. 100. p. újabban: Kristó, 1983. 46. p.

16 SRH I. 449. p.; a krónikahely keletkezésének datálásához: Gerics, 1966. 5. p. (Györffy, 1993. 196–197. p. nézete szerint ez a rész az V. István-kori gestaíró, Ákos nb. Ákos interpolációja)

17 Makk, 1972. 43–44. p.; Kinnamosz idézett helye: Moravcsik, 197. p. 1124: DiplAnt. I. 417. p., kritikája: uo. 418. p.

18 A dömösi apátság 1138-as adománylevelének tanú-névsorában az ispánok felsorolásánál másodikként szerepel (MonStrig. I. 88. p.); 1146-ban Színes úrnő végrendekezésénél a világi előkelők között a harmadik helyen említik meg a tanúk között (PRendTört. I. 597. p.); egy II. Géza-kori oklevél szerint II. Béla idejében egy királyi birtokadomány lebonyolításában vett részt (Fejérpataky, 1893. 14. p. „... dator huius predii u rege Akus fuit ...”; az adat értelmezéséhez ld.: Váczy, 1994. 105–110. p.)

19 Karácsonyi, 1900. I. 108–109. p. és Jakó, 1940. 27. p.

folyó jobb partján (Akwsmonostora, 1394; monasterium de Ákos, 1421 — ma Galgahévíz) egy másikat pedig a Kraszna folyó bal partján (Akusmonostora, 1342; Akusfalva, 1370; Ákos, 1421 — ez utóbbi megegyezik a ma használatos elnevezéssel).²⁰ Mivel a nemzetség Pest és Közép-Szolnok megyei birtokai csak másodlagosaknak tekinthetők (a későbbiekben csupán egy ágnek voltak itt birtokai),²¹ nem elképzelhetetlen, hogy ezek a Micsk-ág²² X. század utáni szerzeményei.

A nemzetség bihari szállásterülete minden bizonnyal lakatlan volt, a később kezükön lévő falvak pedig telepítéseik eredményeként jöttek létre. Először az Érmelléken a nyírségi Cserhát erdős dombvidékéig, majd az azt Keletről határoló Kraszna völgyében, liget-erdős, mocsaras területen, ahol talán már a X. században megalapították a fentebb említett Ákost, a nemzetség központját, amelyet valószínűleg később monostorrá alakítottak át. Mivel a XII–XIII. század folyamán Pályin is állt egy monostor, amely szintén az Ákos nemzetségé volt, feltételezhető, hogy a genusból kivált egy ág, amelynek szüksége lett egy önálló monostorra. A későbbiekben a két birtoktest közti sávot falvak sorával kötötték össze. A XI–XII. században a nyírségi nagy tölgyesekbe is benyomultak, párhuzamosan a Berettyómenti területek betelepítésével. A XIII. század elején az Ákos-nemnek már tekintélyes földjei voltak Bihar megye északi részén.²³ Figyelemreméltó adat, hogy a feltételezett névadó, Ákos 1138-ban a bihari ispáni tisztséget viselte.²⁴ A királyi birtokok rendszerének összeomlása idején, valószínűleg királyi adományképpen (bár erről közvetlen okleveles adat nem maradt fenn) több falut megszerezve sikerült a birtokaikat tovább „kerekíteni”. A tatárjárás előtti évtizedekben tovább folyt a telepítés a Kraszna-völgyi és az érmelléki birtoktömbök között, talán a szomszédos Gut-Keledekkel versengve.

Az Árpád-kori előkelő nemzetségek egyik fontos jellemzője volt a nemzetséghez tartozó ágak, családok által közösen birtokolt, főleg temetkező helyként használt monostorok megléte.²⁵ Az Ákos-nem monostora eredetileg a már említett szilágysági Ákos volt, amely a XII. század közepén épülhetett mint az első magánalapítású monostor Erdély, illetve a Partium területén, amely még 1342-ben is az

20 *Kristó–Makk–Szekfi*, 1974. 4. p.

21 *Györffy*, 1987. I. 573. p.

22 *Karácsonyi*, 1900. I. 117. p.

23 *Jakó*, 1940. 35–37. p.

24 *MonStrig*. I. 88. p.

25 A nemzetségi monostorok fogalmát az utóbbi időben többen vitatták, vö. *Petrovics*, 1978., ill. *Fügedi*, 1991.

Ákos nemzetség (a Mikcs-ág) kezén volt.²⁶ Az Ernye-ág szakrális központja pedig a premontrei Nyírpályi volt Biharban, feltehetően a későbbi Monostorpályi helyén állt maga a monostor.²⁷ Pályi alapításának pontos dátuma nem ismert, bizonyosan létezett már 1234 előtt, hiszen az ekkor keletkezett ún. „Catalogus Ninivensiensis”-ben is szerepel mint Váradhegyfok (amit 1131 előtt alapított II. István) filiája. 1234-ben már Nyírpályinak is volt filiája, Nyírábrány, aminek a Gut-Keled nemzetség volt a kegyura. A váradi regesztrum 1222. évi bejegyzései között említik egy Pauli-i egyház prédiúmát („in predio ecclesiae de Pauli”).²⁸ Elképzelhető, hogy esetleg itt az Ákosok egyik ágának monostoráról van szó. Nem tisztázott viszont a monostor titulusa. Egy Anjou-kori adatból (1322) tudjuk, hogy Pályiban egy Keresztelő Szent János tiszteletére emelt egyház volt („... ecclesia ... in honore beati Johannis Baptiste”). A premontreiek kolostor-összeírásában viszont a pályi monostor védőszentje Szent Pál. Az ellentmondás magyarázata az lehet, hogy az összeírók (akik minden bizonnyal külföldi, francia szerzetesek voltak) a helység latinos névalakjából (Pályi–Pauli; Monostorospályi–Pauli Monasterium [!]) „következtettek” a monostor titulására.²⁹ Az ágakra bomlott úri genusok tagjai — a kegyuraságot kihasználva — „szekularizálták” a monostor alapításakor még tekintélyes birtokait, a sajátjukat növelve ezzel, részben így is megteremtve az önálló egzisztencia lehetőségét.³⁰ Hasonló történhetett a már említett Ákosmonostora mellett Pályival is, amely 1322-ben már két részből állt, Ernye fia István, illetve Moys fia Moys osztottak a birtokon.³¹

A XII–XIII. század alapvető változásai erre a nemzetségre is komoly hatással voltak. A döntő jelentőségűvé váló földművelés fejlődése maga után vonta a szolgákkal működtetett prédiúmok jobbágyi gazdaságokra való felbomlását. Ezzel szoros összefüggésben a földművelés intenzívebbé válásával a föld igen fontos lett, ezért ebben az időszakban elkezdődött a birtokelhatárolás és a családon belüli osztzkodás.³² Az Ákos-genus felbomlása hosszú, több évtizedes folyamat volt, az

26 Entz, 1994, 28. p.; 1342.: ZichyOkmt. II. 14. p.

27 Györffy, 1987. I. 650. p. azonosnak veszi Nyírpályit és Monostorpályit.

28 Oszvald, 1957. 237–238. és 247. p.; 1222.: VárReg. 203. sz.

29 1322.: AnjouOkmt. II. 45. p.; Oszvald, 1957. 247. p. A jegyzéket kiadó Oszvald Ferenc is figyelmeztetett a helynévanyaggal kapcsolatban az esetleges pontatlanságokra, olvasási és másolási hibákra, vö. uo.: 233. p.

30 Kumorovitz, 1964. 79. p.

31 1322.: AnjouOkmt. II. 45. p.; Jakó, 1940. 35–37. p.

32 Bolla, 1957. 87. p. és Bolla, 1961. 113. p.

egy-
korábban az Ernye- és a Bebek-ág szakadt ki, a nemzetség további családjai vagy az Anjouk alatt kezdték meg a felemelkedést, vagy egész egyszerűen továbbra is a diviso után nekik jutó birtokaikon gazdálkodva, a megyei nemesség soraiban meghúzódva éltek tovább a középkorban.³³ Az egykori nemzetségi kötelékekre a későbbiekben már csak az egymáshoz területileg közel eső ősi birtokok és a nemzetség monostorának az egyes ágak által közösen bírt kegyurasága utalt. Jellemző tény, hogy az Ernye-ág változtatott a genus „ősi” címerén. A felvett vagy kapott címernek „láthatóan nagyobb volt a presztízse a nemzetségre utaló jelvényénél.”³⁴ Ehhez kapcsolódóan kell megjegyezni, hogy Ernye általában nem jelölte magát nemzetségének nevével, ezzel ellentétben viszont fiát, Istvánt szinte kivétel nélkül Ákos nembelinek mondják a források; nyilván azért, mert ő már nemzetsége előkelőségével, régiségével is akarta növelni presztízst, amíg apja — a XIII. század közepén az elitből kimaradó — Ákosoktól való függetlenségét, valamint a maga crejéből kiharcolt tisztségeit, címeit hangsúlyozta.³⁵

Sajátos forráshely a XIV. századi krónikaszerkesztés 36. fejezete, ahol olyan szövegkörnyezetben bukkan fel az Ákos nemzetség (a Bor és az Aba mellett) mint azon *generatiók* egyike, amelyet méltatlanul nem említenek a honfoglalók között.³⁶ A korábbi kutatásokban ezzel igazolták az Ákosok honfoglaláskori eredetét.³⁷ Ma már viszont közismert, hogy a krónikának ez a része csak V. István korából származik, feltehetően Ákos nembeli Ákos mester, akkor budai prépost tollából,³⁸ tehát szem előtt kell tartani, hogy a megörökített eseményekben jórészt a saját korának, a XIII. század második harmadának viszonyai tükröződnek. Mályusz Elemér tüzetes vizsgálatnak vetette alá az 1270-es években keletkezett krónikarészeket. A 36. fejezetet Mályusz úgy magyarázta, hogy ezzel igyekezett Ákos mester a történeti tudatot módosítani az úri nemzetségek egyenlőségét illetően a régi, nagyobb presztízsűek és azon nagybirtokos arisztokraták között (amelyek közé ő maga is tartozott), akik „felzárkózva a hatalom korábbi haszonélvezői mellé, jogot formáltak arra, hogy a király az ő érdekeiket is kimélve, sőt istápolva uralkodjék.” Az egyen-

33 Karácsonyi, 1900. I. 100–107. p., ill. Zsoldos, 1994/a.

34 Rácz, 1995. 20. p.

35 Ernyét 1261 előtt „Ernye magister”-nek és tisztségével együtt nevezik meg a források, 1261 után pedig „Ernye bán”-nak (amihez tisztségét is kitették).

36 SRH I. 292–293. p.

37 Karácsonyi, 1900. I. 108. p. és Jakó, 1940. 33. p.

38 Györffy, 1993. 152–180. p.

lőséget más szinten is hangsúlyozta, hiszen az „ősi” nemzetségen belül nem tett különbséget a gazdagabb és szegényebb családok között.³⁹ Ákos mesternek ezt a felfogását támasztja alá nemzetségének története is, mint majd a későbbiekben ez kitűnik: egyes ágak V. István korában már igen nagy jelentőségre tettek szert, míg mások kénytelenek voltak beérni szerényebb életvitellel.

A pályakezdés

Ákos Ernye⁴⁰ felmenői közül mindössze apjáról szólnak a források, akinek nevét egy 1254-es oklevél közli: „*Erney, filio Erdew*”, alighanem ugyanez az Erdő szerepel a Várad Regestrum 1220. évi feljegyzésében is „Pályi faluból való Erdő” („*Erdedy de villa Pauli*”).⁴¹ Ernye születésének időpontját csak hozzávetőlegesen tudjuk megadni, ám mivel személyének első említése a tatárjárás eseményeihez köthető, feltételezhető, hogy az 1225 körüli években születetett, legalábbis 1241-ben ifjú ember lehetett.⁴²

Ernye pályafutásának kezdetéről viszonylag részletes adatok állnak rendelkezésre. A középkori magyar okleveles gyakorlatra jellemző volt, hogy a királyi kegy kinyilvánítását rögzítő oklevelek contextusában, a narrációnak nevezett részben, sokszor a dispositiós részhez csatolva, gyakran felsorolják a megadományozott személy érdemeit, többnyire egy kerek elbeszélés keretében. A narrációkban nem ritkán olyan fontos történeti események kerültek megörökítésre, amelyekre más forrás nincsen.⁴³ Két oklevél is fennmaradt, amelyeket IV. Béla király adott ki Ákos

39 *Mályusz*, 1971. 53., 56. p.

40 A történeti szakirodalomban újabban az Erney névalak is meggyökeresedni látszik, pl. *Kristó*, 1979. passim, ill. a *KMTörtLex.*; *Szűcs*, 1993. passim viszont Ernyé-t használ. *Wertner*, 1891., *Wertner*, 1897., *Wertner*, 1901., *Wertner*, 1909. és az *UrkBurg*. I-II. passim Ernő-ként értelmezik a nevet. A latin Irenaeus-ra visszavezethető Ernye név másik alakja az Ernei. A Küküllő megyei Ernye település, amelynek neve pusztá személynévből keletkezett, a középkori források mindkét névvariánsát említik, vö.: *Kiss*, 1980. II. 183. p.; *Csánki*, 1890. V. 876. p., *Györffy*, 1987. III. 552. p. Ákos Ernye nevének variációi az oklevelekben: Erney, Ernei, Ernew, Irineus, Yrineus, Irneus, Erineus, Erne, Herne, Herineus, Ernerius, egy esetben pedig (nyilvánvalóan tévedésből) Ernesto. Jelen tanulmányban egységesen az Ernye változat szerepel.

41 1254.: M I. 317; Az adatnak eddig nem sok figyelmet szenteltek, a közelmúltban megjelent *KMTörtLex.* *Erney* szócikkét (Petrovics István munkája) leszámítva. 1220.: *VárReg.* 242. sz.

42 Az 1225 körüli születési időt támogatja az a tény, hogy Ernye 1274-ben tűnik el mint élő személy végleg a forrásokból, tehát életkora hozzávetőlegesen 50 évre tehető, ami — a középkori demográfiai adatokat tekintve — reálisnak mondható.

43 *Szentpétery*, 1930. 20. p. A narratio eredetéről, funkciójáról és forrásértékéről az elmúlt

Ernye részére, és mindkettő narrációjának szövege, jelentéktelen eltéréseket leszámítva, megegyezik.⁴⁴ Ezekből kitűnik, hogy a tatárjárás időszakában, minden bizonnyal a muhi csatában a lovait elvesztő uralkodónak a sajátját átadta,⁴⁵ majd a királyt a menekülésben segítve, az üldözőikkel („... *cum eisdem qui nos insequantur*”) történt összecsapásban megsebesült, később a tatárok elől a dalmát tengerpartra menekülő IV. Béla az ellenséges seregek kikémlelésére küldte.⁴⁶

Ákos Ernye további szereplése az osztrák hadjáratokhoz kapcsolódik, amelyek kiváló lehetőséget nyújtottak számára érdemek szerzésére. Az oklevelekben leírt események — jóllehet a narratiók a történeteknek sem a helyét, sem az idejét nem jelölik pontosan — más források adataival összevetve beazonosíthatók. Így a narrációban említett osztrák hadjárat kapcsán („*in conflictu belli, quem commissimus contra ducem Austriae*”) szó van az osztrák herceg haláláról („*eundem divina opitulante gratia mortis funeri subiecimus dimicando*”). Erről az eseményről több osztrák elbeszélő forrás, pl. Thomas Ebendorferus „*Chronicon*”-ja és több ausztriai kolostor évkönyve (pl. a heiligenkreuzi monostoré)⁴⁷ is említést tesz, ez alapján megtudható, hogy a kérdéses ütközet 1246. június 15. körül volt, Németújhely mellett, ahol Frigyes herceg életét vesztette, ami a Babenberg-ház kihalását jelentette. Ebben a csatában Ákos Ernye azzal tűnt ki, hogy a király és az ország előkelőinek szeme láttára („*coram nobis et omnibus baronibus ac nobilibus regni nostri*”) egy híres osztrák lovagot („*quedam militem probum et insignem de Theutonia*”) lándzsájával legyőzött („*cum propria lancea devicit*”) és annak fejét

évtizedekben többen is foglalkoztak (a teljesség igénye nélkül): Kurcz, 1962., Mályusz, 1973; újabban Kristó Gyula, egy narráció-szövegeket tartalmazó kiadvány bevezetésében (Kristó, 1992. 5–29. p.) foglalta össze ezeket a kutatásokat és — Mályusz nyomán — a pogánykori hősekre vezette vissza a narratio eredetét. A kérdéskört új megvilágításba helyezi Zsoldos, 1994/b., aki szerint „a *narratiok* elsődleges funkciója: bizonyítani, hogy az adományos tényleges érdemek alapján nyerte el a maga birtokát.” Uo. 881. p.

44 F IV. 2. 92. p. Az oklevél magyar fordítása: Katona, 1987. 435–437. p. a narrációját pedig újraközi Kristó, 1992. 49–50. p.; S IV. 462. p.

45 „... *cum invalescente adversitate defectum equorum habere non contigisset ipse vivere postponens et vitam nostram morte sua redimere desiderans equum quem pro salvanda persona sua habuit pro salutione personae nostrae nobis obtulit equitandum ...*”.

46 „... *cum ante faciem Thartarorum eodem tempore ad partes maritimas devenissemus idem diversis fortunae casibus ad mandatum nostrum se exponens eo tempore cum discrimina viarum insidiae hostium securos meatus non permitterent ipse solus ibat ad speculandum descensum Thartarorum et rumores si quos percipere poterat nobis fideliter referabat ...*”

47 G 2209–2210. sz., ill. 778. sz.

levágva az uralkodónak és kíséretének bemutatta („*caput ei amputando et nostro conspectui et baronum nostrorum per suum militem destinavit*”).

A narrációs részekben felsorolt érdemek utolsó eleme az volt, hogy egy bizonyos „Preucel” nevű, szintén kiváló és ismert lovagot, az „Imperg”-i terület kapitányát („*quemdam bonum militem et famosum de Imperg, capitaneum illius regionis*”) egyéni viadalban kopjájával lováról földre döntötte, majd megölte („*hasta de dextrario suo potenter deiecit in terram, et dextrarium suum lanceae transfixum ibidem interemit*”). Mindezek azért voltak fontosak, mert a vezérük bukását látó osztrák sereg megzavarodott és felbomlott, így Himberg (az oklevelekben „Imperg”-nek nevezett) várát a magyar csapatok el tudták foglalni. A történetben szereplő „Preucel” azonos azzal a Wernhard Preussel alsó-ausztriai „capitaneus”-szal, Himberg várának urával, aki az osztrák forrásokban is felbukkan. Maga a fenti esemény időpontja 1250. július 25. volt.⁴⁸

A két oklevél narrációjának tudósításaiból és más adatokból felvázolhatók Ákos Ernye pályafutásának első évei. Feltételezhető, hogy a tatárjárást megelőző években fiatalemberként került a királyi udvarba. Minden bizonnyal ekkor már a nemzetségétől elkülönülten gazdálkodott (a birtokosztály vagy ekkor, vagy pedig az előző generációban, apja kezdeményezésére történhetett). A királyi kíséret, a „familia” legmagasabb körének zömét az udvarban élő nobilesok alkották, közöttük sok ifjú volt található, akiket „iuvenis noster”, „familiaris iuvenis domus nostre” elnevezéssel illettek. A *iuvenis*eknek nem volt határozott ügykörük, rendszerint állandóan a király személye mellett tartózkodtak, akit változatos módon szolgáltak, és mivel a XIII. században — hasonlóan a többi európai országhoz — Magyarországon sincs állandó székhelye az uralkodóknak, követték országjárása során.⁴⁹

Ákos Ernye, ahogy ez a fentebb ismertetett narrációk szövegéből is kitűnik, elsősorban udvari vitézként vett részt a király „familia”-jában, mégpedig minden bizonnyal mint nehézfegyverzetű lovag, ahogy ez az általa véghezvitt haditettek leírásából is látható.⁵⁰ Ezt látszik alátámasztani (ha nem is minden kétséget kizáróan) Rogerius egyik közlése arról, hogy a muhi csatába Benedek váradi püspök seregével (amelyben egy bizonyos Both comest és csapatát külön név szerint is megemlíti) nem érkezett meg, mert egy tatár seregrésztől vereséget szenvedett.⁵¹ A

48 Az 1246. évi hadjárásthoz: *Pauler*, 1899. II. 213–214. p.; az 1250-eshez pedig: *uo.* 217–218. p. és 172. jegyzet.

49 A XIII. századi királyi kísérethez: *Váczy*, 1927. 282–283. p.; a királyi székhely kérdéséhez: *Kumorovitz*, 1971. 11. p.; újabban pedig *Kubinyi*, 1994. 60–62. p.

50 *MHadtört.* I. 55. p. (a vonatkozó rész Borosy András munkája) és *Veszprémy*, 1987. 747–750. p. hivatkoznak az Ernye számára kiadott oklevél narrációjára.

A Carmen miserabile legutóbbi (1938-as) kritikai kiadását elkészítő Juhász László szerint ez a Both azonos a Beche-Gergely nembeli Both-tal, aki szerinte ekkor valószínűleg bihari ispán volt.⁵² A tatárjárás időszakában a megyésispán által vezetett megyei csapat általában magába foglalta a megyebeli közsabadokat is, akik a királyi szerviensi jogokat élvezve, választhattak: „... továbbra is a vármegyei csapattal együtt, de annak szervezetétől elkülönülve vonul-e hadba, avagy más kapcsolattrendszerek alapján tesz eleget hadkötelezettségének”.⁵³ Oklevelekből tudjuk, hogy Ernye részt vett az ütközetben IV. Béla mellett. Mivel birtokai Bihar megyében feküdtek, a fentiek értelmében nem tartozhatott az illetékes megyésispán, Both comes (illetve Benedek püspök) seregébe, ez esetben ugyanis nem érkezhettek meg a Sajó melletti magyar táborba, hanem más zászlaja alatt kellett hadbavonulnia — minden bizonnyal a királyi zászló alatt.

A narratio azon jelenete, amikor saját lovát adta át királyának, Ernye „testőr”-szerű szolgálatára, feladatára enged következtetni. Az ilyen udvari szolgálat kétoldalú volt, egyrészt az uralkodónak szüksége volt korszerűen felszerelt harcosokra, egyfajta „belső” kíséretre, akár a nagybirtokos arisztokrácia magánhadseregeinek ellensúlyozására is, hiszen minél nagyobb birtokai voltak egy úrnak, annál kevésbé volt fontos számára, hogy a királyi „familia” tagja legyen.⁵⁴ Ugyanakkor a korszerű lovagi fegyverzet beszerzése viszonylag komoly anyagi háttérrel kívánt, amivel elsősorban a számottevő földbirtokkal rendelkezők bírtak. Másfelől a felfelé jutni igyekvő, a bárói körhöz nem tartozó arisztokraták számára kiváló terep volt a királyi udvar, főként azért, mert állandóan az uralkodó személye mellett tartózkodva lehetőségük nyílt — elsősorban hadi érdemek révén — birtokokat és tisztségeket szerezni, bekapcsolódni az országos politikába, a nagybirtokos arisztokrácia elit rétegébe kerülni.

Mindezekből megrajzolható a pályakezdés képe: a nemzetségétől függetlenned, a rokonságon belül megejtett osztozás után szerényebb birtokkal rendelkező arisztokrata a király mellett próbál szerencsét, mégpedig sikerrel és néhány év leforgása alatt önálló „úri” egzisztenciát tud teremteni.

51 SRH II. 569. p.

52 Uo. I. jegyz. (1258-ból ismert egy *Becse-Gergely nb. Both* mint néhai comes ld. F VII. 4. 120. p., de több adat róla nem áll rendelkezésre, még azt sem tudjuk, hogy milyen comes volt. Az említett *Both* bihari ispánsága mellett egyedül az szól, hogy a váradi püspök seregében vonult hadba.)

53 *Zsoldos*, 1991/a. 55. p.

54 *Borosy*, 1978. 319–320. és 335. p.

Az első birtokszerzések

A nemzetségi osztozás után (aminek ideje pontosan nem állapítható meg) az Ákosok bihari törzsbirtokai közül a következő birtokok⁵⁵ maradtak Ernye (vagy inkább apja, Erdő) kezén: Bihar megyében Pályi egy része, Csalános, valamint Alba, ezek a XIII–XIV. század fordulóján is az Ernye-ágé voltak, Szatmár megyében pedig Mérk.⁵⁶ Természetesen elképzelhető, hogy ezek között vannak későbbi szerzemények is, de erről adat nem maradt fent.

Ernye első, forrásokkal dokumentálható birtokszerzése igen tanulságos. 1248-ban IV. Béla Ecseget adta Ernyének „cserébe” Cserépért, amit ő hatalmaskodva szerzett meg („*per potentiam nitebatur sibi appropriare*”) Lampert egri püspöktől, aki ezt bizonyos sárosi dézsmákról való lemondása fejében kapta meg a királytól.⁵⁷ Ez az eset arra utal, hogy a hevesi–borsodi térségben már kialakult egyfajta versengés az egri püspök és Ernye között, az említett hatalmaskodás pedig az ebben alkalmazott eszközökre derít fényt. A hatalmaskodás egyébként Lamperttől sem állt távol, amint azt más adatok is mutatják.⁵⁸ Az a tény pedig, hogy IV. Béla nem lépett fel a hatalmaskodással szemben, világossá teszi, hogy Ernye személye legalább olyan fontos volt számára, mint az egri püspöké, mindenesetre arra vall, hogy a jogos elmarasztalás helyett inkább a saját birtokából „kárpótolta” Ernyét. Cserép birtokáért a küzdelem később is folytatódott Ernye fia István és András egri püspök között az 1280–1290-es években.⁵⁹

A narratívák kapcsán már tárgyalt oklevelek tartalmazzák IV. Béla Ernyének az ismertetett érdemeiért tett további birtokadományait. Ezek között időrendben az első, 1251. július 7-i, amikor Ernye Szatmár megyében a Túr vize melletti Terebest kapta meg, amelyet egy bizonyos Por nevű személytől, annak garázdasága miatt koboztak el.⁶⁰ A következő (néhány hónappal később, 1251. november 17-én kelt) királyi adománylevelél a varasdi ispán feleségének négy Varasd megyei „szlavóniai” falujára szolt,⁶¹ melyeket sajnos az oklevél közelebből nem határoz meg („*quat-*

55 Itt és a későbbiekben az Ernye-birtokok lokalizálásához vö. Györffy, 1987. I–III. és Csánki, 1890. I.

56 AnjouOkmt. IV. 226. p., W X. 378. p.

57 F IV. 2. 17. p.

58 Kovács, 1987. 148. p. és Sugár, 1984. 76–77 és 79. p.

59 RegArp. 4093. sz.

60 F IV. 2. 2. 94. p.

61 S IV. 464. p.

tuor villas Sclavonicas comitisse Worostiensis in eodem sitas comitatu”), mindössze a határait rögzíti, a szomszédos birtokosokat említve meg csupán, illetve három folyónevet („*fluvium nomine Blyna potoka, fluvium qui dicitur Golobich potoka, fluvium Pithuiche*”), így csak hozzávetőleges lokalizációra van lehetőség.⁶²

Az oklevelek az adományt elnyerő személyt pusztán *Erneként* nevezik meg. Karácsonyi csak mint lehetőséget veti fel az első esetben, hogy ebben az *Erneben* Ákos Ernyét kell keresni.⁶³ Amint arról már esett szó, a források közül csak egy teszi ki a neve mellé a „*de genere Akus*” kitételt.⁶⁴ Terebes adományánál azonban minden kétséget kizáróan Ákos Ernyéről van szó, mert egy 1315-ben kelt oklevél szerint Terebest (amelyet akkor Ugocsához tartozónak mondanak) I. Károly István nádor fiaitól („*a filys Stephani palatini*”), elkobozta hűtlenségük miatt (ti. mert Csák Máté seregével Patak városát feldúlták); az utalás segítségével megállapítható, hogy itt Ernye unokáiról van szó.⁶⁵

1254-ben IV. Béla egy borsodi szervienseinek, Damjánnak és atyafiainak kérésére a Borsod megyei Mályin nevű földjüket elcserélte a Gömör megyei Neopradra, ezt a Mályint pedig kiváló hívének („*dilecto et fideli nostro*”), Ernyének adományozta, mert az szükséges volt Dédeskő nevű várához („*quia castro eiusdem de Duchkwe nomine utilis et necessaria admodum existebat*”).⁶⁶ Az oklevélből az is kiderül, hogy akkor Dédes is már az övé volt, amely 1247-ben még a Miskolc nembeliek kezén volt.⁶⁷ Egy további utalás a megszerzés körülményeit világítja meg: 1281-ben a paraszniai nemesek Parasznját Ernyétől Dédesért, örökirtokukért cserébe kapott földként említik, igaz itt nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy Dédes egészéről vagy csak egy részéről van-e szó.⁶⁸ Hogy Parasznja milyen módon jutott Ernye kezére, az a forrásokból nem állapítható meg.

62 A folyók azonosításához: *Ortvay*, 1882. I. 137., 341. p.; II. 105. p.

63 *Karácsonyi*, 1900. I. 102

64 F V. I. 153. p. *Fejér* kihagyásokkal közli az oklevelet, vö. RegArp. 2124. sz. Az oklevél teljes szövege: Df 209901. A nemzetség megnevezését kivételes esetnek is lehet tartani, ti. az oklevélben egy 25 tekintélyes („*senior*”) nemesből álló bizottság felállításáról van szó; minden bizonnyal ezért tartották fontosnak feljegyezni a névsorban a bizottság tagjai nagy részénél a nemzetséghez tartozást.

65 DI 70638 és DI 70640; Terebes Ugocsa megyéhez való számításához ld.: *Szabó*, 1937. 94. p.

66 M I. 317. p.

67 *Györffy*, 1987. I. 770. p., egynek tekinti Dédes települést Dédeskő várával.

68 W XII. 342. p., DI 1108: „... *quandam possessionem eorum Perezna vocatam in comitatu de Borsod existentem in concambium possessionis eorum hereditarie Dedus nominate ... Erney bano ad ipsos devolutam ...*”

1255-ben Ákos királynéi kancellár és budai prépost Ernye javára ítelt abban a perben, amelyben a bolondóci várjobbágyok a Kövesnek nevezett földet visszakövetelték tőle, mint az ő *terra hereditaria*jukat. Állításukat azonban nem tudták esküvel megerősíteni, így Köves Ernyéé maradt, aki azt vásárlás címén birtokolta („*ipse iuris empcionis possidere et tenere*”).⁶⁹ Az ítéletlevélben található határjárás tanúsága szerint Köves birtok délről Ernye másik, Pétervására nevű birtokával szomszédos; tehát Kövesdet és Pétervásárát már 1255 előtt megszerezte.⁷⁰ Mind Dédes, mind pedig Köves és Pétervására esetében is — miként Terebesnél — a birtokos személy azonosítása az I. Károly-kori, e birtokok elkobzásait említő oklevelek által rekonstruált birtoklástörténetük alapján lehetséges.⁷¹ 1256-ban a bácsi káptalan oklevele szerint Ernye Csörög birtok határjárásában mint annak *commetaneusa* vett részt. Az oklevél egyszerűen *magister*nek nevezi Ernyét, ami összecseng az előbbi két oklevél ugyanilyen kitételével.⁷²

A fenti adatokból valamennyire kitűnik az a tendencia, mely szerint Ernye az 1250-es évek közepén fokozatosan Borsodra koncentrálna birtokszerzéseit, több esetben kimutathatóan zárt, összefüggő birtoktest kialakítására törekedve (vö. Köves és Pétervására vagy Dédes és Mályin). A birtokszerzések módja változatos volt: királyi adomány (pl. Terebes, Mályin) hatalmaskodás (pl. Cserép, illetve Ecseg), vásárlás (pl. Köves) egyaránt előfordultak.

Az első tisztségek

Ákos Ernyét az első számára kiadott oklevél⁷³ királyi lovászmesternek és szolgagyőri ispánnak titulálja („... *dilectus noster Erne magister agazonum nostrorum et comes de Zolgageuri ...*”).⁷⁴ A lovászmesteri méltóság a legfontosabb udvari tisztségek közé tartozott, miként a pohárnokmesteri, az asztalnokmesteri és a tárnokmesteri; ezek fordulnak elő a leggyakrabban a forrásokban.⁷⁵ Természetesen a

69 M I. 359. p.

70 Uo. és vö.: Györffy, 1987. III. 124. p.

71 Dédes elkobzása: AnjouOkmt. II. 332. p.; Kövesé és Pétervásaráé pedig: Df 210812.

72 F IV. 2. 407. p. Ez a Csörög nehezen lokalizálható helység: Györffy, 1987. I. 216. p., a Musztonga folyó melletti Churg taluval veszi azonosnak.

73 Az Ecseg megszerzése kapcsán idézett oklevélben mint bánt említik (*Irineus banus*), de az oklevélnek csak egy 1326-os tartalmi kivonata ismeretes, tehát joggal merülhet fel, hogy a báni cím az átrásnak tulajdonítható.

74 F IV. 2. 2. 92. p.

lovászmester a XIII. századi királyi udvarban nem közvetlen kapcsolatban volt a király lovászaival vagy istállóival, hanem egy meghatározott királyi szolgálatnépi struktúra (az „*agazones*”) csúcán állt mint báró.

Fügedi Erik szerint a XI. század második vagy a XII. század első felében — részben nyugat-európai hatásra — kialakult udvari tisztségek által a magyar arisztokrácia hierarchizálódott, mely rangsor egyes fokozatait az országos méltóságok (pl. a nádor, az országbíró stb.), az udvari tisztségviselők és ispánok, végül az ispánok csoportja alkotta. A hierarchizálás a királytól indult ki; az első két csoport ezáltal nagyobb presztízzsel és befolyással rendelkezett. Az uralkodók pedig ki tudtak alakítani egy kis létszámú, zárt csoportot maguk mellett. Fügedi úgy tartja, hogy az udvari tisztségviselők egyben általában valamelyik megyésispánságot is viselték, mert amíg az előbbi tisztségnek nem volt önálló jövedelme, addig helyette a megyésispáni jövedelem alkotta a „honoráriumot”.⁷⁶ Ezzel szemben viszont, néhány okleveles adatból az tűnik ki, hogy az udvari tisztségekhez kapcsolódott jövedelem. (Mivel az egyes udvari tisztségviselőknek volt fennhatóságuk bizonyos szolgálonépek, pl. királyi, királynéi, hercegi lovászok, tárnokok, pohárnokok stb. felett, így részesedtek az azok által adott járadékokból, a felettük gyakorolt bírói hatalom révén pedig az esetleges bírságok valamekkora hányada is őket illette.)⁷⁷ Lovászmesterként azonban Ernye nemcsak jövedelemre tett szert, hanem állandóan IV. Béla személye körül tartózkodott, ezzel közvetlenül, tehát hatékonyabban

-
- 75 Wertner, 1899. passim. Ebben az időszakban a tárnokmester már több mint egyszerű udvari tisztségviselő, funkciójához a királyi kincstár jövedelmeinek kezelése is tartozott.
- 76 Fügedi, 1986. 50–55. és 106–107. p. Újabb felmerült az a lehetőség (Nógrády, 1994.), hogy II. András tette főméltóságokká az udvari tisztségeket, amelyekhez ispáni tisztségeket is csatolt, ezzel a király a politikai elitet „átszervezte”.
- 77 Különösen, mivel esetenként bizonyíthatóan egy személy viseli az udvari tisztséget és a szolgálonép-kategória ispáni méltóságát, pl. 1228–1229-ben Miklós a lovászmester és a lovászok ispánja, „... *Nicolao magistro et comite agazonum* ...” (HazaiOkmt. II. 2. p., MZsidOkt. I. 8. p., S III. 318. p. és PRendTört. I. 694. p.) A konkrét adatok: 1217-ben Sándor lemondott a pohárnokmesteri tisztségéről Lőrinc javára, II. András pedig Sándort egy év alatt három részletben kifizetendő 300 márkával kárpótolta tisztsége elvesztése miatt (F IV. 3. 256. p.); 1265-ben István ifjabb király oklevele szerint Rátót nb. István mint az idősebb királyné lovászmestere és tárnokainak ispánja évi 500 márka jövedelemmel rendelkezett, „... *quingentas marcas quas ab eadem ... matre nostra annuatim ratione stipendii sui percipere debeat* ...” (W XI. 544. p.); 1270-ben V. István vámjövedelemről részt juttat Imre fia Jakabnak, mivel ő a királyi, illetve királynéi udvarban visel méltóságokat, „... *ratione magistratus nostrorum seu domine regine* ...” (W VIII. 292. p.); hasonlóképpen az 1264-re datált Syr Wulam-féle számadásban is több tétel szól István ifjabb király egyes udvari tisztségviselőinek juttatott összegekről (Zolnay, 1964, 90–94. p.).

volt képes a király előtt befolyását érvényesítve érdekeit képviselni (pl. a birtokadományok esetében, vö. Mályin megszerzését).

Ernye pályafutásának első szakaszában, leszámítva a rövid ideig (1250. július 7. – 1251. november 17.) tartó lovászmesterségét, a bárók azon csoportjához sorolható, amelybe a pusztán megyésispáni tisztséget viselők tartoztak. E tisztség a XIII. század első felében szinte minden területen nagy változásokon ment át. Rogerius véleménye szerint a megyésispánok hatalma csökkent a korábbi időszakhoz képest, aminek oka az ispánságokhoz tartozó birtokok és javak eladományozásában keresendő. A XIII. század elején a megyésispán tekintélye olyan nagy volt, hogy sok esetben hozzáfordultak ítéletért a iurisdictiója alá nem tartozó személyek is, sőt a hiteleshelyekkel egyenrangú oklevéladó fórumnak is tekintették. Ez az állapot csak a század végére változott meg, a megyei bíraskodás és közigazgatás átalakulásával, a nemesség szerepének, súlyának növekedésével.⁷⁸ Jóllehet, bizonyos funkcióiban csökkent a megyésispán hatalma, továbbra is jelentős volt a hivatalából származó jövedelme.⁷⁹ Mindezek tükrében érthető a megyésispáni tisztség megszerzésének fontossága: nemcsak a közjogi szerep, amely révén alkalom nyílt visszaélések elkövetésére és ezzel a megyén belüli hatalmi helyzet (tovább)erősítésére, hanem a befolyó jövedelemből lehetett birtokot vásárolni (vö. Köves) vagy várat építeni. Sajnos, még megközelítően is nehéz számszerűsíteni — mint az udvari tisztségviselők esetében — a megyésispánságok átlagos jövedelmét.

IV. Béla egy 1251. augusztus 31-én kelt oklevele, amely csak tartalmi kivonatan maradt ránk, Ernyét lovászmesternek és galgóci ispánnak nevezi („... *Erne magistri agazonum suorum regalium comitis de Galgouch* ...”).⁸⁰ Adatokkal alátámasztható az a vélekedés, mely szerint (a XIII. század második felében mindenképpen) a szolgagyőri és a galgóci ispánság egynek tekinthető. Ez az ispáni méltóság sajátos típust képviselt, ugyanis várispánság volt, tehát nem tartozott hozzá megye,

78 Istványi, 1937. 521. és 526–27. p.; Rogerius megállapítása: SRH II. 558. p.

79 Az Aranybulla 5. pontja (*Érszegi*, 1972. 15. p.) értelmében elméletileg megszűnt a lehetősége annak, hogy „a királyi várszervezetet felhasználva az ispán a helyi igazgatás és bíraskodás intézményein keresztül kiterjessze vagy intézményesített formában megerősítse befolyását a megye önálló kisbirtokosi rétegére”, ld.: *Zsoldos*, 1991/b, az idézet *uo.*: 24. p. Az ispáni jövedelmet alkották viszont továbbra is, ahogy Szent László és Kálmán törvényeiben szerepel (*Závodszky*, 1904. 177., 186. és 193. p.), a királyi bevételek egyharmada; ezt az arányt az Aranybulla is megerősítette (*Érszegi*, 1972. 18. l.). A megyésispán továbbá részesedett a bírságokból is. A várirtokhoz csökkenését pedig — az élenkülő kereskedelem jóvoltából — a vámokból való részesedése révén ellensúlyozni tudta. (*Eckhart*, 1908. *passim*)

és jövedelmei sem lehettek nagyok, mivel birtokait, amelyek más megyék területén voltak, a magyar uralkodók a tatárjárás után sorra eladományozták, lévén a határvédő funkciójára (amire ti. korábban létrehozták) többé már nem volt szükség. (A XIII. század végére el is tűnt a szolgálgyőri várispánság, birtokai az illetékes megyék területébe olvadtak be.) Az idézett oklevél megemlíti Ernye *officialisát*, Sudant is, aki a szolgálgyőri–galgóci várispánság tisztjével együtt szerepel egy IV. Béla előtt folyó perben, tehát Sudan feltehetőleg a várispánság ügyeit vitte. Ernye lovászmesteri tiszttségét (és minden bizonnyal a szolgálgyőri ispánságát is; hiszen a XIII. századból ismert szolgálgyőri–galgóci ispánok mintegy fele udvari méltóságot is viselt, tehát nem elképzelhetetlen, hogy kisebb udvari tisztségek viselői kapták meg elsősorban ezt az ispánságot)⁸¹ 1251. november 17-ig viselte; ekkor mint varasdi ispán jelenik meg, az ebben az időpontban számára kiadott oklevélből kiderül, hogy a lovászmesterséget cserélte el ezzel a király („... *ipsius honorem magistratu videlicet nostrorum agazonum comitatu cui nunc preest commutavimus...*”).⁸² 1254-ben borsodi, 1256-ban pedig bácsi ispánként említik az oklevelek.⁸³ Ezek már jelentősebb hivatalok voltak a szolgálgyőrihez képest, de nem érték el pl. a pozsonyi vagy vasi megyei ispánság szintjét.

A szerzett birtokok és tisztségek földrajzi elhelyezkedését egymásra vetítve szembeötlő, hogy Ernye több esetben abban a megyében szerzett birtokot, amelynek ispánságát tartotta.

Az összefüggést a következő oldalon látható táblázat teszi szemléletessé:

81 A szolgálgyőri–galgóci ispánságról ld.: *Kristó*, 1988. 355–361. p., legújabbán pedig *Györffy*, 1993. 11–18. p.

82 1251: S IV. 463. p. Ugyanezen év november 23-án (W VII. 319. p.) és 24-én (W XII. 691. p.) is varasdi ispánként szerepel IV. Béla két oklevelének méltóságsorában. Ugyanígy egy 1251. augusztus 27-ére hamisított oklevélben (RegArp. 950. sz.).

83 1254: M I. 317. p.; 1256: F IV. 2. 2. 407. p.

Az ispáni tisztség	Viselésének időpontja	A megyéjében szerzett birtokok	A birtokok megszerzésének időpontja
(szolgagyőri – galgóci)	1251	–	–
varasdi	1251. nov. 17.	„Négy szlavóniai falu”	1251. nov. 17.
borsodi	1254	Dédeskő, Mályin	1247–1254 1254
bácsi	1256	Csöröggel határos birtok	1256 vagy 1256 előtt

A jelenségre Kristó Gyula azt a magyarázatot adta (a báni és a vajdai különkor-mányszatok fejlődésével kapcsolatban), hogy a „közjogi fennhatóság számtalan alkalmat biztosított a magánhatalom növelésére, a magánjogi fennhatóság pedig tekintélyt, nyomatékot adott hivatali hatalmának.”⁸⁴ A táblázat adatait vizsgálva úgy tűnik, hogy ez a megállapítás Ernye esetében is megállja a helyét, mégha nem is bizonyítható, hogy ispáni hatalmát kihasználta volna birtokgyarapító kísérletei során.

A várépítkezés

Ernye birtokszerzései kapcsán szó volt Dédes(kő) váráról. Dédes eredetileg várjobbágyságok által lakott falu volt,⁸⁵ egy minden bizonnyal szolgálonépi szervezeten alapuló vaskohó közelében, ami (a többi ilyen rendszerűvel együtt) uralkodók számára a XIII. század közepére értéktelenné, így eladományozhatóvá vált. A fennmaradt okleveles adatok szerint 1247-ben a várjobbágyságok — mivel erre ők nem voltak képesek — Dédes egyharmadát eladták vár építésére 12 márkáért Miskolc nembeli Füle (Phyle) zágrábi prépostnak és testvéreinek, Tamás ispánnak és Imrének. 1254-ben az időközben elkészült várnak már Ernye volt a birtokosa. Füléké korábban eladták többi borsodi birtokukkal együtt, és inkább Valkó megyében próbálták megvetni a lábukat.⁸⁶

84 Kristó, 1979, 136–137. p.

85 Györffy, 1987. I. 769. p.

86 1247.: Dl 84765; 1254.: M I. 317. p.; ill. Györffy, 1987. I. 746. és 769. p.

A XIII. században új vártípus alakult ki, az ún. kőváraké vagy lovagváraké, és ezek közül egyre nagyobb számban épültek olyanok, amelyek nem királyi kézben voltak; ennek a jelenségnek fontos szerep jutott az arisztokrácia tatárjárás utáni fejlődésében. A IV. Béla által kezdeményezett várépítésekre a király mellett elsősorban a nagybirtokosok voltak képesek. Az alkalmas helyek nagy részét IV. Béla eladományozta, hogy ott az adományt nyerő fél várat emeljen, mint Dédes említett esetében is. IV. Béla uralkodása alatt a magánkézen lévő várak nagy része „legbelsőbb munkatársainak és méltóságviselőinek volt az alkotása”,⁸⁷ akik közül néhányan több várnak is a tulajdonosai lettek. Ugyanakkor a XIII. század közepétől kezdve az arisztokrácia törekvése a területileg zárt nagybirtok létrehozása volt, majd ezután ennek várral való megerősítése, ami által a nagybirtok minősége is megváltozott. Az új típusú vár „a földesúr székhelye, kincseinek és okleveleinek tárháza, az ő hatalmát szolgálja jobbágyai felett, az ő politikai súlyát biztosítja az országban ...”, s jellemzői közé sorolható még a „tartozékok”, vagyis a várhoz tartozó és az azt fenntartó falvak megléte, és jelen esetben is 1254-ben Mályint mint Dédes várának „hasznost és szükségest” említik.⁸⁸ A vár felépítése a hozzá tartozó uradalom, nagybirtok népességére hárult (pl. robot formájában); de a szakemberek (építész, kőfaragó stb.) felfogadásához tőkét kellett szerezni (pl. hadizsákmány vagy tisztségekkel járó jövedelem révén.) Ez utóbbi tény is megvilágítja a jövedelemszerzés különböző formáit kínáló ispáni méltóság viselésének fontosságát.

Borsod vármegye területén a tatárjárást követő évtizedekben csak Dédes, valamint a Lampert egri püspök által 1261 után építtetett Füzérkő tartozott ebbe a kategóriába. Mivel Győrffy Füzérkőt és Cserépfalut azonosítja, más megvilágítást kap Ernye már ismertett 1248-as hatalmaskodása, amikor Lampert egri püspöktől elfoglalta annak Cserép nevű birtokát, ahol talán már állt a vár, amelyet meg akart szerezni, végül e kísérlet kudarcra miatt juttatta IV. Béla a már 1247-től épülő Dédes birtokába. Azonban a legutóbbi régészeti terepbejárás során kiderült, hogy a Cserépfalu közelében lévő Füzérkő nevű sziklán nem mutathatók ki egykori cródfülmény nyomai, és valószínűleg a Füzérkőhöz közeli Ódorvárról van szó, amelyet a középkorban Kerekkőnek is nevezhettek (az egri püspöknek adott engedély Füzérkőre vagy Kerekkőre szólt); ezenkívül létezett Borsodban egy Cserépvár nevű vár is. Ez alapján viszont megkérdőjelezhető az Ernye által Lamperttől elfoglalt Cserép és az egri püspök által a tatárjárás utáni években emelt Kerekkő (Ódorvár) azono-

87 Az idézet: Fügedi, 1977. 29. p.

88 Kubinyi, 1989. 297. p. és Fügedi, 1977. 7., 15. és 29. p.; Mályinról szóló adománylevél: M I. 317. p.

sítása. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ezeknél jóval több erődített hellyel kell számolni a megyében, mivel a régészetiileg dokumentálható 29 középkorban épült borsodi várból 21 (72,4%) egyáltalán nem bukkan fel a forrásokban, ezért azok pontos építési idejét sem ismerjük. Jó néhányat ezek közül (ún. motte-típusú fa-földvárakat) feltételezhetően az egri püspökök építettek a birtokaikon. Az egri püspökök közül különösen a már említett Lampert volt az, aki megpróbált bekapcsolódni az arisztokrácia zárt territorium létrehozására törekvő politikájába, így a várépítésbe is.⁸⁹

Mindenesetre Dédes várának birtoklásával Ernye fontos lépést tett arra, hogy egy olyan dominiumot építsen ki a borsodi térségben, amely révén nagy terület felett gyakorol hatalmat. Nem véletlen, hogy egy 1268-as, jollehet hamis oklevélben István ifjabb király *Dedesd* (Dédes) nevű borsodi várát [!] tartozékaival adja Ponicz dobokai ispánnak, aki Borsod megyében Ernye egyik legfőbb riválisa az 1260-as években.⁹⁰

Az országos főméltóságok között

Ákos Ernye életrajzában az 1250–1260-as évek fordulója kínálkozik kronológiai határként. Mint a fentiekből kitűnt, Ernye 1251-től betöltött bizonyos tisztségeket, amelyek révén be tudott kerülni a bárók közé, igazi politikai súlyt azonban az országos főméltóságok viselésével lehetett elérni. Az első ilyen tisztsége elég rendhagyónak mondható, hiszen erdélyi bánnak („*banus Transsylvanus*”) nevezi egy oklevél. Forrásokban többször nem is fordul elő ez a méltósága, és az sem derül ki egyértelműen, hogy mikor viselte ezt a tisztséget, ugyanis ez az 1261-ben kelt diploma, mint *egykori* erdélyi bánt említi („*quondam banus Transsylvanus*”).⁹¹ Többen (Pl. Karácsonyi János) ezt a tisztséget az erdélyi vajdasággal feleltették meg, melyet akkor viselt volna, mielőtt István ifjabb király megkapta Erdélyt. Más vélemény (Wertner Mór) azt tartja valószínűnek, hogy 1260 körül „István ifj. király hercegsége alatt, mint címzetes bán a vajdai teendőkkel volt megbízva”.⁹² Kristó

89 Cserépvár azonosításához vö.: Györffy, 1987. I. 773. p., Fügedi, 1977. 116–117. p., ill.: Nováki-Sándorfi, 1992. 27. p.; A Lambertnek szóló engedély („... auctoritatem ... in Fyuzerku vel in Kerekku que sunt in territorio ecclesie Agriensis castrum edificandi ...”): F IV. 2 16. p., ill. Df 210758. A borsodi térségben emelt földvárakra, és az írott forrásokban nem jelentkező várak kérdéséhez ld.: Sándorfi, 1989. 37–39. p.; Sándorfi, 1980. 16–38. p.; Kubinyi, 1989. 297. p.

90 RegArp. 1890. sz.

91 ZW I. 86. p.

Gyula arra alapozva, hogy 1261-ben IV. Béla Csákot erdélyi bánként és szolnoki ispánként nevezte meg, és István rex iunior 1265-ben bánjainak parancsolta meg, hogy az alvinci hospesek jogait tartsák meg, felvetette: az 1260-as évek elején IV. Béla (és fia István) Erdélyt bánsággá akarta tenni, egy koncepció jegyében, amelynek értelmében „Magyarországot homogén berendezkedésű és azonosan bánság nevet viselő különkormányzatok” fognak közre. A vajdaság elnevezés azonban ekkorra már annyira megszilárdult Erdélyre nézve, hogy az új terminus nem tudott meggyökeresedni.⁹³

Valószínűnek látszik, hogy Ernye addig töltötte be ezt a méltóságot, amíg István ifjabb király Stájerország hercege („*dux Stiriae*”) volt, vagyis 1260. június 12-ig, az első morvamezei ütközetig, amikor II. Otakár győzelme után megszerezte ezt a területet.⁹⁴ A fenti címet István 1259-ben és 1260 elején viselte, míg 1260 közepétől 1262. december 5-ig a „*rex, primogenitus illustris regis Hungariae et dux Transsylvaniae*”-ként szerepelt oklevelei intitulióiban. (Korábban pedig 1257–58-ban.⁹⁵) Tehát Ernye feltehetően 1260 közepéig volt erdélyi bán, talán 1259-től, amikor István stájer herceg lett. Mivel István mint elsőszülött a szlávón hercegségre tartott igényt, amikor „csak” Erdélyt kapta meg, apjával a viszonya feszültté vált. Így eléggé valószínűnek látszik, hogy Ernyének, akit IV. Béla tett báróvá (sőt *lojális* bárójává), távoznia *kellett* az erdélyi bánság éléről, jóllehet István a fent említett 1261-es (egyetlen) oklevélben, mint kedvelt hívét nevezi meg („*dicti Erney bani dilecti et fidelis nostri*”), de ez ebben az esetben pusztán kancelláriai fordulatnak tekinthető.

A forrásból, amely Ernye báni működését említi, csak halványan körvonalazható tisztségéhez kapcsolódó tevékenysége. Az oklevélben István a désvári hospesek kérésére megerősíti azok Ernye (egykori erdélyi bán) által elnyert kiváltságait. Az utóbbi évek kutatásai tisztázták az Árpád-kori hospesek társadalmi helyzetét. A királyi birtokra letelepedő hospesek közsabadokként éltek a vár azaz az ispán (és tisztségviselőinek) fennhatósága alatt. A várhospeseket az uralkodó fel is menthette a vár, a várispán szolgálata és joghatósága alól. Erdélyben a vajda, Szlavóniában a bán is adhatott felmentést.⁹⁶ Mindezek alapján megállapítható, hogy Ernye mint erdélyi bán uralkodói jogkört gyakorolt, amelybe nyilvánvalóan beletartozott

92 Karácsonyi, 1900. I. 102. p.; Wermer, 1909. 564. p.

93 Kristó, 1979. 135. p.

94 Pauler, 1899. II. 238–241. p.

95 István címeire ld. összefoglalóan: Szentpétery, 1922. 87. p.

96 Kristó, 1991. 32. p.; Zsoldos, 1992. 10–11. p.

az erdélyi katonáskodó elemek hadvezérsége és az Erdély területén élők feletti bíraskodás is;⁹⁷ és mivel a dési hospeseket a szolnoki várszervezet joghatósága alól vonta ki („... *iudem hospites a iurisdictione comitis de Zonuk curialis comitis et jobagionum eiusdem castris penitus sint exempti*”), tulajdonképpen vajdai funkciója volt és fennhatósága kiterjedt Szolnok megyére is, mint ahogy 1263 és 1441 között az erdélyi vajdák egyben Szolnok megye ispánjai voltak. Elképzelhető, hogy a két tisztség összekapcsolódása Erdély bánsággá való átalakítása kísérletének időszakára tehető.⁹⁸ Az erdélyi vajda az ország egyik legfontosabb méltósága a középkorban, így e tisztség révén Ernye a legjelentősebb személyek közé került. Nem véletlen tehát, hogy ettől az időponttól szinte kivétel nélkül mint Ernye bán („*Erney banus*”) fordul elő az oklevelekben. Hasonló jelenség figyelhető meg a már említett Búzád-Hahót nb. Csák esetében is.⁹⁹

Ernye számára az országbírói méltóság volt a következő országos jelentőségű tisztség. 1267-ben IV. Béla egyik ítéletlevelében említik őt a törvényszéken megjelentek között mint országbíró és vasvári ispánt („... *pro tribunali sedentibus et assidentibus nobis baronibus nostris ... videlicet ... Erney bano iudice curie nostre comite Castris Ferrei*”),¹⁰⁰ IV. Béla két másik, 1268. és 1269. évi, napi keltezés nélküli diplomájában pedig a méltóságsorban jegyezték fel hasonlóképpen.¹⁰¹ Feltehetően 1267-től töltötte be ezt a tisztséget (és a vasvári ispánságot), mert ebben az évben IV. Béla még Ernye, mint nyitrai ispán jelentése alapján határozza meg a Nyitra megyei Köpösd (*Kupusd*) birtok határait,¹⁰² 1268-ban viszont a szintén Nyitra megyei Báb (*Baab*) birtokát már Dénes nyitrai ispáné alapján, de először ezzel az ügygel is Ernyét bízta meg.¹⁰³ A határjárás elrendelő királyi mandátum (amely nem maradt fenn) keletkezésének időpontjában (csak az 1267-es év jöhet számításba) Ernye még nyitrai ispán volt, egy március 14-én kelt oklevél csak ispánként említi;¹⁰⁴ majd május 8-a után is nyitrai ispánként vesz részt negyed-

97 Kristó, 1979. 121–122. p.

98 Az 1260-as évek előtt is (1214) már előfordult, hogy a vajdai és szolnoki ispáni méltóságot egy személy (Kán nb. Gyula) töltötte be (RegArp. 290. sz.).

99 Tóth, 1978.

100 W III. 156. p. és UrkBurg. I. 336. p.

101 1268.: MZsidOktl. I. 35. p., „*Ernesto*”-ként, ehhez ld. 40. jegyz.; 1269.: Sz. 1906. 633–634. p.

102 ApponyiOktl. I. 7. p.

103 ApponyiOktl. I. 9. p., „... *dilecto et fidelis nostro Erney bano comiti Nitriensi et postmodum Dionisio comiti eiusdem successori ut ad dictam terram Baab accedant et eam inspiciant per nostras litteras dedimus in mandatis*”.

magával IV. Béla bárói között egy ítélehozatalban,¹⁰⁵ de ugyanebben az esztendőben, szeptember közepén már országbíró.¹⁰⁶ Mivel IV. Béla haláláig nem ismerünk rajta kívül más országbírót, feltételezhető, hogy eddig az időpontig ő viselte ezt a méltóságot. A XIII. században az országbíró az ország legfőbb méltóságai közé emelkedett. A királyi hatalom hanyatlásával az országbírók politikai szerepe nőtt, előfordult, hogy nem is a királya érdekeit képviselő arisztokrata töltötte be ezt a méltóságot. Mint az alábbiakból látható lesz, az 1260-as években a királyi család tagjainak egymás elleni viszályában az országbíró(k) ítéletét politikai eszközként használták fel az ellenpárt tagjaival szemben.¹⁰⁷ Úgy tűnik, Ernye országbírói működése alkalmat nyújt egy szervezésének megismeréséhez. Egy bizonyos István 1269. október 28-án alországbíróként adott ki oklevelet („comes Stephanus viceiudex curie domini regis”), amelyen az alországbírói pecsét „Ernye bán címerábráját mutatja”. Az 1260-as években az alországbírók egyik csoportja a királyi praesentia bíróságát vezeti, a másik pedig — mint jelen esetben — az országbíró helyettese.¹⁰⁸ Ezt egy további adat is alátámasztja: az említett oklevél Füzitőn kelt (*Phyzegthu*), ugyanott, ahonnan (*Fzygtu*) Ernye mint országbíró 1269. október 13-án datálta egyik oklevelét.¹⁰⁹

Ernye az előbb említett főméltóságokon kívül betöltött ispáni tisztségeket is. A vasvári ispánságról már volt szó, ez valószínűleg az országbíroságával volt összekapcsolva, legalábbis e két tisztségét az idézett két diplomában együtt említik.¹¹⁰ Országbíróként és vasvári ispánként kiadott oklevelében a Vasvárhoz tartozó várnépek és a Mocya ispán, Vasvári várjobbágy („comes Mocya iobagio Castri Ferrei”) által visszakövetelt földet juttatott vissza birtokosának.¹¹¹ Ebben az esetben

104 HazaiOkm. III. 33. p., a datáláshoz ld. *Karácsonyi*, 1988. 136. p.

105 S V. 448. p. A pécsi káptalan által kiadott relatio 1267 októberében kelt, és magába foglalja IV. Béla év nélküli, május 8-i mandátumát (ehhez ld.: *RegArp.* 1552. sz.), és közli IV. Béla és országbírójának más okleveleinek tartalmi kivonatát (dátumukat nem említve). Itt szerepel az Ernye közreműködésével zajlott per.

106 *UrkBurg.* I. 336. p.

107 Az országbírói intézmény XIII. századi történetére ld.: *Bertényi*, 1976. 52–54. p.

108 *ZalaOkl.* I. 53. p.; az oklevél pecsétjének elemzése: *Rácz*, 1995. 19. és 27. p.; az alországbírói hivatal történetéhez: *Gerics*, 1962. 652–653. p.

109 *UrkBurg.* I. 354. p. A Komárom megyei Füzitő az 1260-as években IV. Béla egyik kedvelt tartózkodási helye, valószínűleg királyi palota állt itt. (*Györffy*, 1987. III. 417. p.) István alországbíróra ld.: *Wertner*, 1901. 69. p.

110 *W* III. 156. p. és *Urkburg.* I. 336. p.

111 *UrkBurg.* I. 354. p.

nem dönthető el egyértelműen, hogy országbírói vagy vasvári ispáni minőségében járt el. A nyitrai ispáni tisztséget két ízben is viselte, először 1263-tól 1264-ig, másodsor pedig 1267-ban. Első nyitrai ispánsága idejéből a pannonhalmi apátság Nyitra megyei Lubó (*Lubov*) és Debréta (*Debretha*) nevű birtokainak határjárásáról 1263-ban kiadott oklevele maradt fenn.¹¹² E tisztségében szerepel IV. Béla 1263/1264. szeptember 20-án kelt ítéletlevelének megpecsételői között, Lőrinc országbíró és mosoni ispán, valamint Moys, Béla herceg tárnokmestere, somogyi és varasdi ispán mellett, és amint arról már szó esett, 1267-ben mint nyitrai ispánt a IV. Bélával együtt ítélező négy bárója között említik.¹¹³

A diósgyőri uradalom kiépítése

Ákos Ernye életének ebből a második szakaszából nem maradt fenn a nevére szóló adománylevel, ami annál is különösebb, mert ebben az időszakban, amint az előzőekből kiderült, igen befolyásos személy volt IV. Béla udvarában. Mivel azonban fia, István birtokügyeiről szóló oklevelei szinte mindig meghatározzák az illető birtok jogi helyzetét, ebből lehet Ernye szerzeményeire is következtetni, mégha a birtokszerzések pontos dátuma nem is állapítható meg.

Ilyen módon a Zemplén megyei Hernádnémetiről („... *prefatus magister Stephanus quandam possessionem suam aquisitam per patrem suum Harnadnemethy nominatam in comitatu de Zemlyn existentem*”),¹¹⁴ a Nógrád megyei Fel-Szeléről és a Borsod megyei Hét(y)ről („*per ... Erne banum adquisitas Felzele et Heegh vocatas in comitatibus Neugradiensi et Borsodiensi existentes*”),¹¹⁵ a Szabolcs megyei Böszörménytelekről („*per Erney banum patrem nostrum ... adquisitam Bezermenteluk vocatam in comitatu de Zabolch existentem*”)¹¹⁶ és a Borsod megyei Kondóról („... *magister Stephanus proposuit ... quod quandam terram suam Kondo vocatam in comitatu Borsodiensi existentem per ... patrem suam [!] adquisitam ...*”)¹¹⁷ állapítható meg, hogy ezek birtoklása *donatió*ból eredt, mert a birtokokat jelölő jogi terminus technicus az *acquisita* a (többnyire) királyi ado-

112 W VIII. 81. p., erre az oklevélre hivatkozik 1264-ben IV. Béla egyik privilégiuma (W VIII. 92. p.) és Domonkos ispán Mária királynénak küldött relatiója is (PREndTört. II. 328. p.)

113 1263/64.: Urk Burg. I. 298. p.; 1267.: S V. 448. p.

114 W XII. 342. p.; AnjouOkmt. II. 185. p.

115 AnjouOkmt. I. 89. p.

116 W X. 378. p.

117 Urk Burg. II. 189. p.

mányból szerzett javak összefoglaló neve.¹¹⁸ Elképzelhető, hogy Hét(y)nek csak egy részét birtokolták Ernye és utódai, mert 1255-ben a Zábrág-Korpás nembeli Zábrág és Lőrinc az itteni öröklött földjüket 14 márkáért eladták a Hét(y)ieknek, és 1297-ben is említenek egy „*Rednoldo de Heth*” nevű személyt, aki talán ez utóbbiak közé tartozott.¹¹⁹ Az 1281-ben magukat már Parasznyaiaknak nevező nemesektől szerezte meg Parasznyáért cserébe a Dédes nevű települést, az előbbieket *terra hereditariáját*, amelyre Dédeskő várának fenntartásához lehetett szüksége („... *quandam possessionem ... Perezne nominatam in Comitatu Borsod existentem in concambium possessionis ... Dedus nominate a ... Erne bano ad ipsos* [ti. a későbbi Parasznyai nemesek] *devolutam*”).¹²⁰ A Felbarca birtokot egy adásvétel kapcsán Ernye fia István *terra hereditariájának* nevezik: „*quandam terram suam hereditariam Fulbarcha nominatam in Comitatu de Borsod existentem*”.¹²¹ Az Ákosok közül csak Ernye szerzett ebben az időszakban Borsodban birtokokat, ezért Felbarcát is az ő szerzeményének lehet tekinteni. A *terra hereditaria* szó használatának magyarázata abban rejlik, hogy Ernye fia István így akarta kifejezni, hogy itt az apai örökségéről van szó, megkülönböztetve a többi, általa szerzett borsodi birtoktól.

1261 után szerezte meg Ernye (a későbbi Diós-)Győrt, amit 1248-ban és 1261-ben a borsodi vár földjeként említenek („*terra Noggeurh ... castri nostri de Borsad*”).¹²² Arról, hogy Ernye a birtokosa volt, a Győr környéki helynevek egy része tanúskodik: pl. Erenyő eleje, Bánfolyás, Kis-Erenyő.¹²³ Egy 1319-es oklevél állítólag „*Erney Wywar*”-nak nevezi a diósgyőri várat,¹²⁴ ez pedig arra utalna, hogy Ernye kezdte meg a várépítést ezen a helyen, amely egy később kialakuló uradalom központja lett. Komáromy József Győr 1261-es említését Nagyvár-ként („*Noguar*”) olvasva azt feltételezte, hogy már IV. Béla elkezdte a vár építését, majd átadta azt Ernyének 1262 és 1270 között, aki folytatta azt, valószínűleg a dédesi vár építésének befejezése után.¹²⁵

118 Holub, 1933. 247. p.

119 Györffy, 1987. I. 776. p.

120 W XII. 342. p.; D1 1108

121 W XII. 460. p.

122 Györffy, 1987. I. 774. p.

123 Czeglédy, 1988. 10. p.

124 Uo. 84. p., azonban a hivatkozásban megadott oklevélben (D1 1835) nem szerepel „*Erney WyWar*”.

125 Komáromy, 1961. 646–647. p.

Pontosan nem ismert időpontban, Ernye három borsodi faluját, Kazincot, Lubnát és Haricát egy bizonyos Sándor comesnek adományozta „szolgálatainak érdemei” miatt („... *villas Erne bani Kosunch, Lubna et Herostuiche vocatas, quas idem Erne banus Alexandro comiti propter merita servitiorum contulerat ...*”).¹²⁶ Ez a Sándor eredetileg Ernye szerviense lehetett, de 1265-ben már István herceg szolgálatában állt, sőt Feketehalom várában is kitartott új dominusa mellett, aki ezért az 1267-ben megerősítette őt az Ernyétől kapott birtokaiban.¹²⁷ A fenti három falut tehát 1265 előtt kaphatta adományként Sándor Ernyétől, de hogy Ernye mikor és milyen körülmények között szerezte meg ezeket, az még hozzátétőlegesen sem dönthető el, talán borsodi ispánsága idején.

Néhány adatból feltételezhető, hogy az 1260-as években Ernye megpróbálta a varasdi birtokait növelni, mivel összeütközésbe került a gurki püspökkel vagy annak embereivel. Erről mindössze egyetlen, 1267. június 2-án, Zágrábban kelt oklevél tanúskodik, amelyet Marócsai Tamás comes, Irizlaus fia Iván comes, Inus zágrábi ispán és Barleus vrbóci ispán adtak ki, hogy a gurki püspök, Königsbergi Ottó és ezek „*socius*”-a, Kench valamint Ernye bán között elrendelt „*treuga*” határ-idejét a zágrábi káptalan előtt június 5-ről október 6-ig meghosszabították.¹²⁸ A gurki püspök ebben az időszakban Stájerországban igen nagy jelentőséggel bírt, hiszen a XIII. század közepétől a salzburgi érsek vikáriusai közülük kerültek ki.¹²⁹ (A salzburgi érseki tartomány a délkeleti részén határos volt Varasd megyével.) A békeszerződésben említettek közül azonosítható a püspök személye, Dietrich,¹³⁰ Königsbergi Ottó („*Otto de Kunsperg*”), aki az előbbi hűbérese volt;¹³¹ Kenchról

126 RegArp. 1873. sz. Az oklevél csak tartalmi kivonatban maradt meg Tamás országbíró egyik 1353-as ítéletlevelében átirva.

127 Uo.

128 UrkSt. IV. 153. p.

129 LexMit. IV. 795. p.

130 HierCat. 280. p.

131 Königsbergi Ottó 1265-ben kelt végrendeletében Raswor nevű falut a püspöktől kapott hűbértulajdonként nevezi meg (UrkSt. IV. 126. p.: „*quandam villam nomine Raswor, quam feodaliter possedi ab episcopo memorato*”). Ugyanebben az évben Dietrich püspök a Königsberg melletti heiligenbergi szerzeteseket („*fratres de Monte Sancte Marie virginis apud Chungesperch*”) minden birtokukkal a studenitzi Fons Gracie monostor fenntartásához alá helyezte, az erről kiadott oklevél megpecsételői között szerepel Königsbergi Ottó (UrkSt. IV. 96. p.). Nem véletlen, hogy a már említett végrendeletében Ottó Raswort — püspöke engedélyével — e monostornak adományozza. Ulrik herceg egyik ítéletlevelében pedig a világi tanúk között található Königsbergi Ottó lovag (UrkSt. IV. 150. p.: „*seculares [ti. a tanúk] vero milites Otto*

viszont több adat nincs. Az oklevél kiadói között szereplő személyekről inkább a tisztségük nyújthat információkat. Inust zágrábi, Tamást marócsai („comes de Morocha”), Barleust pedig vrbóci („comes de Vrboch”) ispánként nevezik meg az intulációban.¹³²

Az oklevélben leírt „*treuga*” pontos előzményei sajnos forrásokkal nem világítható meg. A békeszerződés záradéka rendelkezik a korábban már szabályozott legelőhasználatról, alighanem a vitás földterületek közelében.¹³³ A vizsály magyarázatát adhatja, hogy Ernye további szlavóniai birtokszerzései és a gurki püspök hasonló törekvései keresztettk egymást Magyarország és Stájerország határvidékén.¹³⁴ Talán összefüggésbe lehet hozni Ernye és a gurki püspök (vagy annak embereinek) konfliktusát azzal, hogy Ernye részt vett V. Istvánnak II. Otakár elleni, Stájerországot feldúló hadjáratában („... *pater noster* [ti. IV. László] ... *Erney banum Worosdiensem ... comites ... ad devastandum Stiriam transmisisset ...*”).¹³⁵

Két uralkodó vizsályában

Ernye életében egyfajta fordulópontot jelentett IV. Béla és fia, István közti vizsály, ami az ország megosztásához is vezetett. Miután István erdélyi herceg lett, Erdélyen kívüli területekre is kiterjesztette hatalmát, amely során előfordult, hogy az uralkodó és a herceg kölcsönösen feldúlták egymás híveinek birtokait. 1262. december 5-én ugyan békét kötöttek, de az országmegosztás képtelen helyzetet teremtett, mert „a territórium és az alattvalók köre nem fedte egymást”,¹³⁶ így péld-

de Kunigsperg ...”).

132 Marócsa egy olyan, Zágráb megyében lévő várszervezet központja volt, amelynek birtokait 1275-ben IV. László eladományozta. A Varasd megyei Vrbóc pedig a XIV. század elején mint a zágrábi püspökség egyik főesperességének székhelyeként bukkan fel. Arra, hogy korábban létezett a vrbóci ispánság, csupán ez az 1267-es oklevél derít fényt. Irizlaus fia Iván *comessége* itt alighanem nemzetségfői *zsupai* címről van szó. Vö.: Kristó, 1988. 50–51., 153., és 323. p. (A Stájer Oklevéltár kiadói az oklevél regesztájában orbácsi ispánnak értelmezik Barleus tisztségét, ld.: UrkSt. IV. 153. p.)

133 UrkSt. IV. 153. p. „... *campum et erbas campestris ipsis Teutonicis in confinio in illa terra, quam usque ad hec tempora pactualiter pro pascendis pecoribus optinuerunt eisdem concederemus ...*”

134 Ennek pontos topográfiai meghatározását támogatja a Dietrich gurki püspök és Königsbergi Ottó személyéhez kapcsolódó birtokügyletek során előforduló helységek lokalizációja. Königsberg Cillitől délkeletre, Studenitz pedig Marburgtól délkeletre, Pölsach mellett található (UrkSt. III. 387–466. p. *passim*)

135 UrkBug. II. 40. p.

dául Ernye birtokainak zöme is az ifjabb király regnumának területére estek; talán ezért tartózkodott a Komárom megyei Füzitőn, a király környezetében, és nem valamelyik borsodi birtokán tartotta az országbírói székét. Ákos Ernye továbbra is királya híve maradt, amiben egyebek mellett pszichológiai tényezők is szerepet játszhattak: IV. Bélának köszönhette, hogy egyszerű Bihar megyei nobilisból két évtized alatt az ország egyik befolyásos bárójává lett.

1263–64 fordulóján István elfoglalta az országrészében lévő összes, az Árpád-ház nőtagjai kezén lévő uradalmat. Ezért IV. Béla báróinak seregét küldte ellene, akik 1264 őszére Erdély nagy részét elfoglalták és Feketehalom várát, ahová István menekült, ostromzár alá vették. Az ostromlott várát Miskolc nembeli Panyit mentette fel, ezután viszont István hívei mentek át ellentámadásba.¹³⁷ IV. Béla még több sereget küldött István ellen, az egyiknek Ernye volt a vezére („... *exercitum predicti avi nostri* [ti. IV. László], *cuus dux Erney banus fuerat ...*”).¹³⁸ 1266 után István több oklevelének narratívájában előfordul ez az ütközet, a legtöbb esetben kancelláriai sztereotípiává egyszerűsödve, vezéréről megnevezve („... *in conflictu Ernei bani*”¹³⁹ vagy „... *in bello Erney bani*”¹⁴⁰); István egy 1267-es okleveléből azt is lehet tudni, hogy a mai Tiszántúlon volt a csata („... *cum versus Tyciam direxissemus gressus nostros in conflictu Erney bani ...*”),¹⁴¹ ahol az Ernye vezette sereg vereséget szenvedett („... *ipsum Erney banum devinctum in prelio ...*”),¹⁴² sőt Csák nb. Péter magát Ernyét is foglyul ejtette („... *magister Petrus cum ... fratre suo ... ipsum Erney banum devictum in prelio captivavit ...*”, „... *dictum Erney potentialiter captivavit ...*”).¹⁴³ Az 1265. március elején lezajlott isaszegi csata István győzelmét hozta, ami eldöntötte az egész háború kimenetelét, és a két uralkodó már március 28-én békét kötött, amire a következő évben, a Nyulak-szigetén ünnepélyesen esküt is tettek.¹⁴⁴

136 Szűcs, 1993. 113–115. p.

137 Uo. 119–121. p.

138 HazaiOkmt. VI. 241. p.

139 F IV. 3. 345. p. és F IV. 3. 407. p.

140 W VIII. 255. p., W VIII. 259. p. és RegArp. 1901a sz.

141 F IV. 3. 407. p.

142 W IV. 23. p. és W IX. 12. p.

143 Uo., ill. W IX. 71. p.

144 Szűcs, 1993. 121–122. p.

IV. Béla és István között a küzdelem tovább folytatódott — más eszközökkel. Amint arról már szó esett, az országmegosztás egyik fő problémáját az jelentette, hogy mind IV. Béla, mind pedig István országrészében voltak olyan bárók, akik nem azt az uralkodót fogadták el dominusuknak, akinek az országrészében birtokaik egésze (vagy egy része) feküdt. Ákos Ernyével kapcsolatban Hahót nb. Panyitot kell megemlíteni, aki noha főleg a Dél-Dunántúlon volt birtokos (ez IV. Béla és ifjabbik fia országrésze volt), István ifjabb király alattvalójának vallotta magát. Mivel azonban az előbbi volt az illetékes bíró Panyit itteni birtokpereiben, mód nyílt az igazságszolgáltatás politikai felhasználására Panyit (és hívének keresztül István) ellen. 1267-ben Panyit és Ebed fiai Kemény, Reynold, valamint Ják között, egy Nicsk faluban lévő birtokrész miatt zajló perben előbbit elmarasztaló ítéletet hozott IV. Béla hat bárójából álló bíróság. Később Keményék többször panaszt tettek Panyit zaklatásai miatt, végül IV. Béla másik hat bárójával együtt, akik között ott volt Ernye bán mint országbíró („... *nos pro tribunali sedentes cum baronibus nostris ... Erney bano iudice curie nostre comite Castri Ferrei ...*”), valamint Panyit testvére, Csák is (!), aki IV. Béla híve volt; „patvarkodás” miatt 1267. szeptember közepén Panyitot összes birtokainak elkobzására ítélte és kúriájába idéztette, úgy hogy bárkinek jogában áll őt a király elé, akár erőszakkal is vinni.¹⁴⁵

A következő évben, 1268. március 18-án Ernye országbíróként és vasvári ispánként („*Nos Erney banus iudex curie domini regis comes Castri Ferrei*”) adja ki azt az oklevelet, amelyben megparancsolta az előbbi ítélet végrehajtását, de Panyitnak elkobzott birtokai egy részét a király (és Panyit fivére, Csák) közbenjárására visszaadta.¹⁴⁶ Mindenesetre ugyanazon év április 5-én Panyit fia Jakab maga és apja nevében tiltakozott IV. Béla egyik oklevele miatt, amely Farkas fehérvári prépost és Ernye bán vasvári ispán ítélete alapján („... *litere domini regis vel suorum iudicum, si que secundum sentenciam ... et Ernery bani comitis Castri Ferrei per dominum regem in iudices deputatorum ...*”) birtokaiktól megfosztja őket.¹⁴⁷

Ugyanakkor volt példa arra is, hogy Ernye nemcsak a fentihez hasonló jellegű perekben szerepelt, hanem — IV. Béla utasítására — együttműködve az ifjabb

145 UrkBurg. I. 336. p. „... *decrevimus nihilominus per fora et civitates regni nostri publice proclamari debere, ut ubicunque sepedictus Ponyth inveniri et reperiri poterit, ad curiam nostram adduci debeat ...*”

146 UrkBurg. I. 341. p.

147 UrkBurg. I. 343. p. IV. Béla és Panyit vizsgálja már az 1260-as évek elején elkezdődhetett. Erre utal az, hogy István ifjabb király 1264-ben megígérte: a Lőrinc országbíró és Farkas prépost által Panyit ellen hozott ítéletet trónra lépésekor vissza fogja vonni. (Vö.: *Bertényi*, 1976. 54. p.)

király által kijelölt Bás ispánnal, politikailag semleges ügyekben is részt vett mint bíró; az általuk kiadott oklevelet a győri prépost és káptalanja említi („... *litteras Erney et Baas comitum iudicum a dominis regibus deputatorum*”).¹⁴⁸

A két uralkodó ellenségeskedése más szempontból is fontos volt Ernye számára. A Borsodban szintén nagy birtokokkal rendelkező Miskolc nemzetség¹⁴⁹ egyik tagja, egy másik Panyit István oldalára állt, minden valószínűség szerint azért, hogy a herceg támogatásával riválisa, Ernye ellen, aki IV. Béla híve volt, hatékonyabban tudjon fellépni. Számításában nem is kellett csalatkoznia, mert az ifjabb király többször is kedvezett neki, pl. az 1263-ban (talán augusztus 24-én, Várkonyban) általa tartott királyi kongregáción a javára döntött egy birtokperben (jellemző módon Panyit ellenfele meg sem jelent a gyűlésen).¹⁵⁰ Miskolc nb. Panyit vezette a felmentő hadakat, amelyek kiszabadították Istvánt Feketehalom várából, és ő volt a vezére az Ernyét legyőző seregek is, sőt az az elégtétel is megadatott neki, hogy az elfogott Ernyét ő vezette István elé („... *exercitum Ernerij Bani ex missione predicti patris nostri contra nos venientem debellavit, adducendo nobis ipsum Ernerium banum dicti exercitus capitaneum captivatum*”);¹⁵¹ de harcolt Isaszegnél és később Bulgáriában is. 1268-ban dobokai ispán, 1270-ben pedig szőrényi bán. (Több oklevélben csak Panyit bánként szerepel, talán Ernye báni titulusa miatt tartotta fontosnak hangsúlyozni azt, hogy ő is bán, akkor is viselte a báni címet, amikor csak zalai ispán volt,¹⁵² sőt Panyit fiai „*filiis Panyth bani*”-nak nevezték magukat,¹⁵³ ahogyan Ernye fia István magát „*filius Erney bani*”-nak). Miskolc Panyit és Ernye közti borsodi hatalmi harcra a fiaik által kötött 1281-es kompromisszumból lehet következtetni.¹⁵⁴

148 HazaiOkm. III. 33. p., a datáláshoz ld. *Karácsonyi*, 1988. 136. p. Bás mesterre: *Pauler*, 1899. II. 250., 256. p.; *Szűcs*, 1993. 117. p.

149 *Györffy*, 1987. I. 737. p., 741–742. p.

150 *S. Kiss*, 1971. 18–19. p.

151 ZW I. 109. p. és W XII. 7. p.

152 *Karácsonyi*, 1900. II. 366–367. p.

153 W XII. 346. p.

154 W XII. 436. p. Ekkor Ernye fia István és Panyit bán fiai: László és Miklós maguk és fivérük, Pál nevében megegyeztek Zsolca és Arnót határaitól, illetve István a Panyit-fiaknak visszajuttatta azok Miskolchoz tartozó földjeit, valamint egy Filtó nevű halastavat.

Kegyvesztettség és visszatérés

V. István trónralépése után IV. Béla híveinek távoznuk kellett az ország főbb tisztségeiből, így Ernyének is be kellett érnie a varasdi ispánsággal, amelyet 1270. szeptember 8. után¹⁵⁵ kaphatott meg (ez a tisztség az ott lévő birtokai miatt fontos volt számára). Mindazonáltal nem szorult ki teljesen az ország vezetéséből, varasdi ispánként vett részt több más előkelő mellett 1270 novemberében¹⁵⁶ királya Stájerországot feldúló, már említett katonai akciójában, és jelen volt a II. Otakárral 1271. július 3-án Pozsonyban kötött békeszerződésnél, a béke pontjaira esküt tevő magyar bárók között. Az okmányban felsorolt személyek között Ernye a 11. helyen található, de a csak ispánságot viselők névsorában viszont az elsőn, megelőzve Panyit bánt, akkor zalai ispánt.¹⁵⁷ 1272. augusztus 3-án somogyi ispán volt,¹⁵⁸ ami arra utal, hogy nem vett részt a június 24-i, Gut-Keled nembeli Joachim által vezetett lázadásban,¹⁵⁹ és ezért maradhatott ispán.

Magyarország északkeleti részében sem gyengültek meg a pozíciói. Ezt támasztja alá az 1271-es generalis congregatio is, amelyet V. István tartott Hajóhalmán (*Hayholm*) és Hevesen (*Heues*), a Dunától Kelet felé lakó összes nemes számára, hogy az ország állapotát helyreállítsák („... *pro statu regni nostro reformando*”), ahol Lampert egri püspök egyháza kiváltságainak megújítását kérte. A gyűlés elhatározta, hogy az egri egyházmegyéből 25 idősebb nemeset kiválasztanak („... *viginti quinque seniores nobiles de dyocesis Agriensis eligentis*”), akik majd eskü terhe mellett közlik az egri egyház kiváltságait.¹⁶⁰ A huszonöt, Kelet-Magyarország nemesi társadalmát reprezentáló előkelő között Ernye az első helyen szerepel a kiváltságokat tartalmazó és a gyűlést említő oklevélben: „... *electis ipsis nobilibus videlicet Yrineo bano de genere Akus*...”. A névsorban még megtalálhatóak az Aba, a Gutkeled, a Csák, a Káta és az Órsúr nemzetség tagjai is, de vitathatatlannal Ernye a „legnagyobb név”.¹⁶¹

155 W VIII. 277. p., akkor még Miklós volt a varasdi ispán.

156 *Pauler*, 1899. II. 284. p.

157 W III. 247. p. Panyitot az oklevél „*Porach banus comes Zaladiensis*”-nek írja, de több adat szól Miskolc Panyit zalai ispánságáról, pl. S V. 568. p.

158 HazaiOkmt. VIII. 438. p.

159 *Pauler*, 1899. II. 302–303. p.

160 A hajóhalmi gyűlésre ld.: *S. Kiss*, 1971. 19–21. p.

161 Df 209901

IV. László uralkodása alatt Ernye ismét elfoglalhatta a helyét az ország főméltóságai között. Ebből az időszakból szerencsés módon viszonylag sok olyan királyi oklevél maradt fenn, amely méltóságsorokat foglal magába, és ezek alapján meghatározható az általa betöltött méltóságok viselésének évköre. 1272. november 15-től december 1-ig mint tárnokmestert és varasdi ispánt sorolják fel a series dignitatumok.¹⁶² A tárnokmesteri intézmény e korszakban válik jelentőssé, és az 1260–70-es években már a főbb méltóságok közé tartozott.¹⁶³

1273. március 29-től május 27-ig Ernye a méltóságsorok tanúsága szerint sói és ozorai bán volt („*Erney bano de Vazara et de Sov*”), az előbbi időpontban pedig a belini kenézi címet is viselte: „*Herney bano de Vozora et Sou et kenezio de Belin*”.¹⁶⁴ 1273. május végétől kezdve 1274. szeptember közepéig (ekkortól Ernye már más tisztséget viselt) több sói és ozorai bán személye nem ismeretes,¹⁶⁵ és ezért nem lehetetlen, hogy ez idő alatt továbbra is ő maradt e tisztség viselője. 1274. szeptember 30-tól november 27-ig ismét az országbírói és ezenkívül a szatmári ispáni méltóságot töltötte be (minden bizonnyal e tisztségének köze van a Szatmár megyei Ernye-birtokokhoz).¹⁶⁶ (1274. szeptember 25-én még Miklós volt az országbíró.¹⁶⁷) Ugyanebben az évben két ízben is csak mint országbíró fordul elő.¹⁶⁸ A méltóságsorokban Ernye pozíciója stabilan az ötödik-hatodik hely a világi tisztségviselők sorában, sói és ozorai bánként is, tehát nem feltétlenül a tisztségének, hanem személyének fontosságát fejezte ki ily módon a kancellária. IV. László uralmának ezen szakasza a bárói „pártharcok” jegyében telt; a korszakot jellemző zűrzavart mutatja az is, hogy lehetetlen eldönteni, Ernye melyik csoportosulás híve volt. 1272. november közepétől ő is tisztséget kap, amikor a Gutkeled–Kőszegi

162 RegArp. 2314. sz. és F V. 2. 50. p. 1272. december közepe után (Gut-Keled nb.) Joachim volt a tárnokmester (W IX. 2. p. és RegArp. 2334. sz.)

163 Az Aranybulla a nádort, a bánt, a vajdát, valamint a királyi és királynéi udvarbírákat sorolja a legfőbb „jobbágyok” közé, a tárnokmester nem is fordul elő a törvény szövegében. Vö.: *Érszegi*, 1972. 16–19. p.

164 RegArp. 2355. sz. 1273. március 29. előtt Henrik volt a sói és ozorai bán (RegArp. 2357. sz.); MonStrig II. 20. p. és KözpkOkI Szöv. 108. p.; A belini kenézség alighanem az ozorai és sói bánságok területéhez kapcsolódott, amelyeket — több más délvidéki bánssággal együtt — 1272-ben hozták létre a Kőszegi Henrik által meggyilkolt Béla macsói herceg tartományából.

165 RegArp. 2364–2556. sz. passim.

166 W XII. 90. p. és RegArp. 2562. sz.

167 HazaiOkmt. VI. 199. p.

168 W IV. 39. p. és S VI. 705. p.

által vezetett főurak kerülnek hatalomra; 1274 második felében, immár a Csák-„párt” tagjaként lett országbíró.¹⁶⁹

1274. november 27. után Ernye eltűnik a forrásokból és a későbbiekben sem mint élő személyről szólnak az oklevelek. Valószínűleg 1274 végén vagy 1275 elején halhatott meg.

A „karrier” mérlege

Ernye karrierjét a tatárjárás utáni időszak arisztokrácia egyes tagjai pályaképeinek összehasonlító elemzésével, valamint IV. Béla személyi politikájának ismeretében lehet megítélni. Fügedi Erik mutatta ki, hogy már II. András korában, nem kis részben az uralkodó törekvései miatt „... a méltóság- és tisztségviselők kis csoportja ... szűk klikké vált”.¹⁷⁰ Újabbán Szűcs Jenő IV. Béla tatárjárás utáni politikájának elemzése során jutott hasonló eredményre: „Alig másfél tucatnyi személyből állt az az exkluzív csoport, amely a kormányzat legfelsőbb szintjén, mintegy a király legbelsőbb munkatársi köre gyanánt az ország ujjaépítését irányította”.¹⁷¹

A Szűcs Jenő által megadott névsort (Kán László, Türje Dénes, Geregye Pál, Csák Máté, Lőrinc, Gutkeled István, valamint az ifjabb nemzedékhez tartozó Buzád nb. Hahót-Csák, Héder nb. Kőszegi Henrik, Rátót Loránd, Pok Móric, Aba Lőrinc és Ákos Ernye)¹⁷² vizsgálva feltűnik, hogy Ernye kivételével ezeknek a személynek az apja is méltóságokat vagy tisztségeket viselt a tatárjárás előtt, IV. Béla vagy II. András uralkodása alatt (Türje Dénest és Gutkeled Istvánt leszámítva, nekik ugyanis nem az atyjuk, hanem tesvéreik, illetve nagybátyjaik). Ernye tehát a „körön kívülről” tudott bejutni a politikai elitbe, amihez a már ismertetett érdemek mellett egyéb erényekre, tehetségre és valószínűleg nem csekély szerencsére is szüksége volt.

Az a tény, hogy Ernye „homo novus”-nak számított a bárók között, eleinte tükröződött a királyi oklevelek méltóságsorában elfoglalt helyzetében. 1251-ben két oklevélben is az ispánok között negyedikként, utolsóként szerepel mint varasdi ispán.¹⁷³ Azaz már megemlítik (míg az ispánok nagy részét nem), de csak a névsor

169 A „klikk-harcokra” ld.: Szűcs, 1993. 283–285. p.

170 Fügedi, 1986. 107. p.

171 Szűcs, 1993. 14. p.

172 Életrajzokat tárgyalja: Karácsonyi, 1900. I–III. passim.

173 W VII. 319. p. és W XII. 691. p.

legvégén; 1272-ben viszont V. István (akivel pedig szembekerült Ernye annak ifjabb királysága idején) egyik diplomájában, szintén varasdi ispán mivoltában a második helyen állt a méltóságsorban, megelőzve a királynéi udvar tisztségviselőit.¹⁷⁴ Itt minden bizonnyal arról lehet szó, hogy nem hivatala jelentősége, hanem személyének fontossága miatt foglalja el ezt a helyet az oklevélben felsorolt *dignitari*usok között. A két oklevél (amelyek keletkezésének időpontja között több, mint húsz év telt el) méltóságsora mintegy megvilágítja Ernye pályafutásának ívét, befolyásának változását.¹⁷⁵

Tanulságos az Ákos nemzetség Bebek-ágának példáját felidézni a karrier ilusztrálására. Az Ákos nemzetség e két ága közötti genealógiai kapcsolat nem tisztázott. A Bebek-ágból elsőként Máté fia Szár-Detre és Fülöp bukkan fel a forrásokban. Mindketten Kálmán halicsi király majd szlavón herceg udvarában szerepeltek. Szár-Detre Kálmán mellett harcolt a sajómezei ütközetben, amely után a IV. Béla menekülését segítők között találjuk. 1242-ben pedig Sopron ostromában vett részt. Testvére, Fülöp pedig a kemléki királyi várat őrizte a tatár támadás idején. Érdemeikért IV. Bélától birtokadományokat nyertek, főleg Gömörben és Borsodban. Az indulásuk tehát nagyon hasonló, mint Ernyeé, de a folytatás már nem: ezután I. Lajos koráig a Bebek nem tartoztak a fontos családok közé.¹⁷⁶

Ernyeé azonban sikerült „megkapaszkodnia” az arisztokrácia felső rétegében és mindvégig IV. Béla környezetének tagja maradt; s még ha nem is volt a tárgyalt időszak alatt kulcsszerepe a politikai eseményekben, mindenképpen az uralkodó bizalmasának, „munkatársának” tekinthető. Tekintélyét mutatja, hogy IV. Béla halála után, idősen is „számolni” kellett vele a főúri pártharcokban; majd a XIII–XIV. század fordulóján különösen fia, István politikai szerepe lesz majd jelentős.

174 F V.1 192. p.

175 A *series dignitatum*-ok a XIII. század második felében már nem tanúfelsorolások, tehát nem azért nevezték meg az ott szereplő nevét és tisztségét, mert jelen volt annál a jogi aktusnál, amelyről az oklevelet kiállították (természetesen ez a lehetőség sincs kizárva), hanem mert bizonyos tekintéllyel bírt. Vö.: *Szentpétery*, 1930. 104. p., aki azonban többek között azt írja a XIII. századi oklevelek méltóságsorával kapcsolatban: „Hogy azonban a névsorból egyes tisztségeknek időnkint való kihagyása és különösen a megyés ispánok közül néhánynak felemlítése bír-e vajjon különösebb jelentőséggel, azt szintén speciális vizsgálatoknak kell megállapítaniuk”. Hasonló megjegyzés tehető a tisztségek, méltóságok sorrendjével kapcsolatban is. A méltóságsorok adataiból von le következtetéseket II. András kormányzati reformját illetően: *Nógrády*, 1994.

176 Uo. I. 100–101. és 109–110. p. E helyen szeretném megköszönni Zsoldos Attilának, a történelemtudomány kandidátusának az eredetileg diplomamunkának készült tanulmány elkészítésében nyújtott segítségét.

Rövidítések jegyzéke

- AnjouOkmt. Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. köt. Bp., 1878–1920. (MHHD)
- ApponyiOkt. A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. köt. 1241–1526. Bp., 1906.
- AUSB Acta Universitatis Scientiae Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica.
- AUSzAH Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.
- Bertényi, 1976.* *Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században.* Bp., 1976.
- Bolla, 1957.* *Bolla Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában.* In: AUSB I. köt. Bp., 1957.
- Bolla, 1961.* *Bolla Ilona: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. A „curia” és „mansio” terminusok jelentésváltozása az Árpád-korban.* In: AUSB II. köt. Bp., 1961.
- Borosy, 1978.* *Borosy András: Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században.* In: HK, 25. (1978) 315–338. p.
- Bunyitai, 1888.* *Bunyitai Vincze: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból.* In: Sz, 21. (1888) 15–32., 129–155. p.
- CB Castrum Bene, 1989. Várak a XIII. században. A magyar várépítéset fénykora. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990.
- Csánki, 1890.* *Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. köt. Bp., 1890–1913. (Hunyadiak kora Magyarországon. VI–VIII., IX. köt.)*

- Csoma, 1904. *Csoma József: Magyar nemzetségi címerek.* Bp., 1904.
- Czeglédy, 1988. *Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár.* Bp., 1988.
- Entz, 1994. *Entz Géza: Erdély építészete a 11–13. században.* Kolozsvár, 1994.
- Df *MOL Diplomatikai Fényképgyűjtemény.*
- DiplAnt. *Diplomata Hungariae Antiquissima accedunt epistolae et acta.* Vol. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp., 1992.
- DI *MOL Mohács előtti gyűjtemény.*
- Eckhart, 1908. *Eckhart Ferenc: A királyi adózás története 1323-ig.* Arad, 1908.
- Érszegi, 1972. *Érszegi Géza: Az Aranybulla (a hétszázötvenedik évfordulóján).* In: Fejér megyei történeti Évkönyv. 6. köt. Székesfehérvár, 1972. 5–26. p.
- Éttk Ús *Értekezések a történettudomány köréből. Új sorozat.*
- F *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844.
- Fejérpataky, 1893. *Fejérpataky László: A Gutkeled Biblia.* In: Magyar Könyvszemle, Új folyam I. köt. (1892–93) 5–22. p.
- Fügedi, 1977. *Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Bp., 1977. (Éttk Ús 82.)
- Fügedi, 1986. *Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori arisztokrácia fejlődése.* Bp., 1986. (Nemzet és emlékezet)
- Fügedi, 1991. *Fügedi Erik: Sepelieunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor.* In: Sz. 125. (1991) 35–67. p.
- G *Catalogus Fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad*

- annum MCCC1. Collegit Gombos Albinus Franciscus.
I–III. Budapestini, 1937–1938.
- Gerics*, 1962. *Gerics József*: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. In: Jogtudományi Közlöny, 16. (1962) 651–657. p.
- Gerics*, 1966. *Gerics József*: A Tátöny nemzetségről. (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez.) In: TSz, 9. (1966) 1–23. p.
- Gerics*, 1967. *Gerics József*: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 71. (1967) 583–593. p.
- Gombocz*, 1915. *Gombocz Zoltán*: Árpád-kori török személyneveink. Bp., 1915. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 16.)
- Györffy*, 1959. *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959.
- Györffy*, 1983. *Györffy György*: A magyar állam félnomád előzményei. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Tanulmányok. Szerk.: Tókei Ferenc. Bp., 1983. 365–390. p. (Kőrösi Csoma Sándor Kiskönyvtár 18.)
- Györffy*, 1987. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–III. köt. Bp., 1963–1987.
- Györffy*, 1993. *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok. Bp., 1993.
- HazaiOkmt. Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiad.: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. I–V. köt. Győr, 1865–1873., Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghelyi Dezső. VI–VIII. Bp., 1876–1891.
- HierCat. *Eubel, Conradus*: Hierarchia Catolica medii aevi siv summorum pontificum, s. r. e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1189 usque ad annum 1431 perducta. Monasterii, MDCCCXCVIII.
- HK Hadtörténeti Közlemények

- Holub*, 1933. *Holub József*: A vásárolt fekvő jószág jogi természete régi jogunkban. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1933. 246–254. p.
- Istványi*, 1937. *Istványi Géza*: A megyei írásbeliség első korszaka. In: Sz, 71. (1937) Pótfüzet. 517–552. (1–36.) p.
- Jakó*, 1940. *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940 (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.)
- Kandra*, 1884. *Kandra Kabos*: Erne bán és fiai. In: Sz, 17. (1884) 114–126. p.
- Karácsonyi*, 1900. *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. köt. Bp., 1900–1901.
- Karácsonyi*, 1988. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások ...”-kal kiegészítve.] A kötetet szerk. és az előszót írta: Koszta László. Szeged, 1988.
- Katona*, 1987. A tatárjárás emlékezete. Vál., szerk. és a jegyz.: *Katona Tamás*. Bp., 1987. (Pro Memoria)
- Kiss*, 1978. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. köt. Bp., 1980.
- KMagyTörtLex. Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál és Makk Ferenc. Bp., 1994.
- Komáromy*, 1961. *Komáromy József*: A diósgyőri várban 1958–1960-ban végzett ásatások régészeti és építéstörténeti vonatkozásai. In: Borsodi Szemle, 5. (1961) 643–659. p.
- Kovács*, 1987. *Kovács Béla*: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. (Az egri főegyházmegye sematizmusa III.)
- KözépkOkI Szöv. *Szentpétery Imre*: Középkori oklevélszövegek. Bp., 1927.
- Kristó*, 1973. *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp., 1973.

- Kristó*, 1979. *Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon.* Bp., 1979.
- Kristó*, 1983. *Kristó Gyula: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről.* In: *Uő.: Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp., 1983. (Nemzet és emlékezet) 26–50. p.
- Kristó*, 1988. *Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp., 1988.
- Kristó*, 1991. *Kristó Gyula: Öt pondust fizetők és várhospesek.* In: *AUSzAH Tom. XCII. Szeged, 1991. 25–35. p.*
- Kristó*, 1992. Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket vál., az előszót és a jegyzeteket írta: *Kristó Gyula.* Szeged, 1992. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.)
- Kristó–Makk–Szegefi*, 1974. *Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefi László: Adatok korai helyneveink ismeretéhez. II. köt.* In: *AUSzAH Tom. XLVIII. Szeged, 1974.*
- Kubinyi*, 1989. *Kubinyi András: Árpád-kori váraink kérdése. Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához.* In: *CB, 290–301. p.*
- Kubinyi*, 1994. *Kubinyi András: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények* In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv. Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae. 1. köt.: Kumorovitz L. Bernát emlékére.* Szerk.: Bertényi Iván–Dóka Klára. Bp., 1994. 57–70. p.
- Kumorovitz*, 1964. *Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből („Pest” legkorábbi említése).* In: *TBM XVI. köt. Bp., 1964. 43–83. p.*
- Kumorovitz*, 1971. *Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei.* In: *TBM XVIII. köt. Bp., 1971. 7–57. p.*
- Kurcz*, 1962. *Kurcz Ágnes: Arrenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts.* In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 70. (1962) 323–354. p.*

- LexMitt. Lexikon des Mittelalters. München–Zürich, 1980–
- M Codex Diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislava, 1971–1987.
- Makk*, 1972. *Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Béla történetéhez. In: AUSzAH Tom. XL. Szeged, 1972.
- Mályusz*, 1971. *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori Gesta. Bp., 1971. (Étk Ús 58.)
- Mályusz*, 1973. *Mályusz Elemér*: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Bp., 1973. (Irodalomtörténeti Füzetek 79.)
- MHadTört. Magyarország hadtörténete I–II. köt. Szerk.: Liptai Ervin. Bp., 1987.
- MHHD Monumenta Historica Hungariae. Diplomata.
- MOL Magyar Országos Levéltár
- MonStrig. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed.: Ferdinandus Knauz, Strigonii, 1874–1882. III. Ed.: Lodovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924.
- Moravcsik*, 1988. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjt., ford., bev. és jegyzetekkel ellátta: Moravcsik Gyula. Bp., 1988.
- MZsidOkt. Magyar–Zsidó oklevéltár. I. köt. Szerk.: Weisz Mór–Friss Ármin. Bp., 1903. II–III. köt. Szerk.: Mandl Bernát. Bp., 1937–1938. IV. köt. Szerk.: Kováts Ferenc. Bp., 1938. V/1– . Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1958– .
- Nógrády*, 1994. *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatibus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. In: Sz, 128. (1994) 157–194. p.
- Nováki–Sándorfi*, 1992. *Nováki Gyula–Sándorfi György*: A történeti Borsod megye várai. (Az őskortól a kuruc korig.) Bp.–Miskolc, 1992.

- Ortvay*, 1882. *Ortvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. I–II. köt. Bp., 1882.
- Oszvald*, 1957. *Oszvald Ferenc*: Adatok a magyarországi premontreiek árpádkori történetéhez. In: Művészettörténeti Értesítő, 6. (1957) 231–254. p.
- Pauler*, 1899. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. kiad. I–II. köt. Bp., 1899.
- Petrovics*, 1978. *Petrovics István*: Nemezségi monostoraink problémái. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum, 1978. 11–24. p.
- Pór*, 1888. *Pór Antal*: Trencsényi Csák Máté 1260–1321. Bp., 1888. (Magyar történelmi életrajzok)
- PrendTört.* A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek rend. Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrác. I–XII/B. Bp., 1902–1916.
- Rácz*, 1995. *Rácz György*: Az Ákos nemzetség címere. In: T, 67. (1995) 11–34. p.
- RegArp.* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. Szerk.: Szentpétery Imre. Bp., 1923–1943. II/2–3. Szerk.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp., 1961.
- Reiszig*, 1941. *Reiszig Ede*: Vas vármegye főispánjai a tatárjárástól az Árpád-ház kihaltáig. In: Dunántúli Szemle, 2. (1941) 113–121., 249–257., 297–305.p.
- S *Smičiklas, T[adija]*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae. Diplomatski zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II–XV. Zagrabie, 1904–1934.
- Sándorfı*, 1980. *Sándorfı György*: Motte típusú várak a történeti Borsod vármegyében. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 19. köt. Miskolc, 1980.

- Sándorfi*, 1989. *Sándorfi György*: Várak a történeti forrásokban, várak a terepen (tekintettel a történeti Borsod vár megyére). In: CB, 37–41. p.
- S. Kiss*, 1971. *S. Kiss Erzsébet*: A királyi generális congregáció kialakulásának történetéhez. In: AUSzAH Tom. XXXIX. Szeged, 1971.
- SRH *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. I–II. Tom. Bp., 1937–1938.
- Sugár*, 1984. *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp., 1984. (Az egri főegyházmegye sematizmusa I.)
- Sz Századok
- Szabó*, 1937. *Szabó István*: Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség. Bp., 1937. (Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből I/1. köt.)
- Szentpétery*, 1922. *Szentpétery Imre*: V. István ifjabb királysága. In: Sz, 1921–1922. 77–87. p.
- Szentpétery*, 1930. *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.)
- Szűcs*, 1993. *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.)
- T Turul
- TBM Tanulmányok Budapest Múltjából
- Tóth*, 1978. *Tóth Melinda*: Buzád nemzetségbeli Csák soproni ispán (1246–1254) In: Soproni Szemle, 30. (1976) 194–210. p.
- TSz Történelmi Szemle
- UrkSt. Urkundenbuch des Herzogstums Steiermark. Bd. I–III. Bearbeitet von Joseph von Zahn. IV./1–3 Heinrich Appelt. Graz, 1875–1967.

- UrkBurg. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bd. I–IV. Bearbeitet von Hans Wagner und Imtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien, 1955–1985.
- Váczy, 1927. *Váczy Péter*: A királyi serviensek és a patrimonialis királyság. In: Sz, 61–62. (1926–27) 243–290., 351–414. p.
- Váczy, 1994. *Váczy Péter*: A magyar királyság központi igazgatása a 11–12. században. In: *Uő.*: A magyar történelem korai századaiból. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 1994. 103–112. p. (História Könyvtár. Monográfiák 5.)
- VárReg. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. rit. Curis et laboribus. Ioannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky editum. Bp., 1903.
- Veszprémy, 1987. *Veszprémy László*: A magyarországi lovagságra vonatkozó néhány adat értelmezéséről. (Filológia és hadtörténet) In: HK, 34. (1987) 746–752. p.
- W *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest–Bp., 1860–1874. (MHHD VI–XIII., XVII–XVIII., XX., XXII:)*
- Wertner, 1891. *Wertner Mór*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1891.
- Wertner, 1899. *Wertner Mór*: Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. In: Történelmi Tár, 1899. 638–678. p.
- Wertner, 1901. *Wertner Mór*: Az Árpádkori ország- és udvarbírák genealógiája. In: T, 18. (1901) 7–26., 54–73. p.
- Wertner, 1909. *Wertner Mór*: Az Árpádkori bánok. In: Sz, 43. (1909) 378–415., 472–494., 555–570., 656–668., 747–757. p.

- Wertner*, 1915. *Wertner Mór: Névmagyarázatok.*
In: Magyar Nyelvőr, 44. (1915) 289–300. p.
- ZalaOklt. Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. I–II. köt. Bp., 1886–1890.
- Závodszy*, 1904. *Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.*
(Függelék: a törvények szövege) Bp., 1904.
- ZichyOkmt. A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. I–XII. köt. Pest–Bp., 1871–1931.
- Zolnay*, 1964. *Zolnay László: István ifjabb király számadása 1264-ből.*
In: Budapest Régiségei. XXI. köt. Bp., 1964. 79–114. p.
- ZW Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. I–IV. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. V–VI. Gustav Gündisch. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1981.
- Zsoldos*, 1991/a. *Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás.*
In: HK, 38. (1991) 45–76. p.
- Zsoldos*, 1991/b. *Zsoldos Attila: Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez.*
In: Levéltári Szemle, 41. (1991) 20–31. p.
- Zsoldos*, 1992. *Zsoldos Attila: Jobbágymok a királyi várszervezetben.*
In: TSz, 34. (1992) 1–15. p.
- Zsoldos*, 1994/a. *Zsoldos Attila: Királyi szerviensek és nemzetsége(i)k.*
Bp., 1994. Kézirat.
- Zsoldos*, 1994/b. *Zsoldos Attila: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula.*
In: Magyar Tudomány, 39. (1994) 879–882. p. Ismertetés.

**Péter Kis: „Der treue Baron des Königs“.
Die Laufbahn des Ernye de genere Ákos**

Die Arbeit stellt die Laufbahn eines Barons aus dem 13. Jh. — und damit das Modell der ungarischen oligarchischen Lebensstrategie und Politik der Zeit — vor.

Ákos Ernye (der Name Ernye ist die ungarische Version des lateinischen Irenaeuses) ist der Nachkomme des Genus Ákos, eines Geschlechtes aus dem 12. Jh., das in der ersten Hälfte des 13. Jh. in der Landespolitik über wenige Bedeutung verfügte. Ernye kam als Hofritter in den Hof von Béla IV. (1235–1270), wo er hauptsächlich bei den Ereignissen des Tatarenzuges (1241–1242), bzw. in den österreichischen Feldzügen der folgenden Jahre Verdienst und dadurch Güter und wichtige Ämte erwarb.

In dem ersten Teil der Ernyes Laufbahn ist zu beobachten, daß er seine Güter erwerben auf eine Region, auf das Gebiet des Komitats Borsod konzentrierte. Die Zusammenhang (nicht nur in dem Fall des Komitats Borsod, sondern auch in dem des Bács und Warasd) zwischen seinem Amt als Komitatsgespann und seinen in dem gegebenen Komitat erworben Gütern. Im Borsod erhöhte er seine Position durch Burgbau (Dédes, und vielleicht Diósgyőr).

In den 1260er Jahren erwarb er auch die wichtigsten Landeswürden — er wurde siebenbürgischer Banus/Woiwoda, später Hofrichter (*iudex curiae regiae*) — und hatte eine wichtige Bedeutung in dem Zwist der beiden Herrscher, Béla IV. und seines Sohnes, rex iunior István, an der Seite des ersten.

Während des Herrschens István V. (1270–1272) kam er nach provizorischer Ungnade wieder unter die bedeutendsten Barone, er behielt seine Position bis zu seinem Tode (etwa 1274/75).

REISZ T. CSABA

LIPSZKY JÁNOS LEVELEI GRÓF FESTETICS GYÖRGYHÖZ

Adalékok a Mappa Generalis Regni Hungariae c. térkép születéséhez

A XVIII. század második felének nagy ideológiai vonulata, a felvilágosodás és a cenzúra ezzel összekapcsolódó enyhülése és átalakulása jelentős fellendülést hozott a hazai könyvkiadásban. Az egymás után alakuló nyomdák és könyvkereskedések számára a nagy, akár tízezres példányszámú hivatalos nyomtatványok, imakönyvek, röplapok és kalendáriumok biztosították a fő jövedelmet. A pár száz vagy ezer példányban megjelenő igényesebb szépirodalmi vagy tudományos művek a nyomdák tekintélyét emelték ugyan, azonban ezen munkák iránt a kereslet sokkal kisebb volt.¹ A bizonytalan bevétel és a biztosabb ráfizetés miatt az „üzletember” kiadók nem szívesen állták a nyomtatás költségeit, a szerzőknek pedig nem volt elegendő pénzük, hogy azt magukra vállalják. Ezen az állapoton sokszor csak a gazdag főurak nagylelkű támogatása segíthetett, akik részben vagy teljes egészében hozzájárultak a költségekhez; az ő áldozatvállalásukról tanúskodnak a korszak sajtótermékeinek ajánlásai is.

Korának egyik legbőkezűbb mecénása gróf Festetics György (1755–1818) volt, aki nemcsak a magyar nyelvű irodalmat vette pártfogásába, hanem felkarolta a tudományos tevékenységeket is — gondoljunk például a Helikoni Ünnepekre vagy a Georgikon működésére.²

A gróf jelentősen támogatta a magyar nyelvű könyvkiadást, így például anyagiilag segítette azt a vállalkozást, melynek célja az volt, hogy a magyar írók munkáit sorozatban kiadják. E gyűjtemény összefoglaló címe Magyar Minerva, szerkesztője Péteri Takács József volt, aki Festetics gyermekét 1790-től nevelte. A sorozat megjelentetését a gróf évi 1000 forinttal kívánta segíteni, azonban a második kötet elkészülte után, 1798-ban Festetics visszalépett a kiadvány támogatásától, arra hi-

1 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiad. Bp., 1983. 529–533. p.

2 Festetics György életéről és tevékenységéről (benne a mecénás szerepéről) a további irodalmat is elősorolva szól *Szabó Dezső*: A herceg Festetics-család története. Bp., 1928. 197–313. p. (a mecénásról: 286–294. p.), illetve irodalomtámogató szerepéről külön a *Szabó D.* által is többször hivatkozott *Négyesi László*: Gróf Festetics György a magyar irodalomban. In: Keszthelyi Helikon, 1925. Szerk.: Lakatos Vince. Keszthely, 1925. 37–231. p.

vatkozva, „hogy Lipszky hadnagy magyarországi mappáira 2000 forintot szánt, ezért nem segítheti tovább a Minervát.”³

Festetics ugyancsak nagy anyagi és erkölcsi támogatást nyújtott az ország megismerését és megismertetését elősegítő térképkészítésnek és -kiadásnak is. Az 1786-tól a magyar nemesi testőrség tagjaként Bécsben tartózkodó gróf, hogy hazájának valami módon hasznára lehessen, megbízott egy Schwabberger nevű főhadnagyot Vas és Zala megye térképének elkészítésével, munkájához több mint 1000 forint támogatást nyújtott, sőt a kész térképek forgalmazási jogát is a tisztre ruházta.⁴ Sokkal jelentősebb azonban az a támogatás, melyet Festetics Görög Demeter megyetérkép-sorozatához nyújtott. Az 1792–1811 között 62 szelvényen megjelent Magyar Atlasz 34 lapját „Méltóságos Festetics György Ónagyságának, hazafiúi igyekezete hathatós előmozdítójának ajánlja Görög”. Az atlasz egy lapjának elkészítése 200 forintba került, vagyis Festetics 6800 forintot adott a vállalkozáshoz.⁵

A gróf erkölcsi-anyagi hozzájárulásával született térképművek közül a legjelentősebb és leghíresebb Lipszky János említett műve volt: Magyarország kilenc szelvényen elkészített általános térképe (1804–1808), az ahhoz készített névmutató, a Repertorium (1808) és a munka lezárását jelentő áttekintő térkép, a Tabula Generalis (1810), melyet a szerző tolnai Festetics György cs. kir. kamarásnak és titkos államtanácsosnak, egykori mecénásának és támogatójának ajánlott.⁶

Lipszky János (1766–1826) alig tizennyolc éves korában mint önkéntes kadét lépett katonai pályára, és 1813-ban ezredesként vonult vissza a szolgálattól családi birtokára, Szedlicsnára (ma Trenčianske Stankovce, Szlovákia). A veterán katona halála előtt fél évvel elkészítette emlékiratait, melyben főleg katonai tevékenységéről, illetve nyugdíjasként birtoka felvirágoztatását célzó intézkedéseiről írt. A dokumentum szerint Lipszky szabadidejében Magyarország és a társországok lehetőleg teljes térképének elkészítésén dolgozott, amit eredetileg csupán hadászati

3 *Négyesi L.*: i. m. 75–85. p.

4 *Szabó D.*: i. m. 219–220. p.

5 *Szabó D.*: i. m. 288. p. Mások szerint 41 lap kiadását állta Festetics: *A magyar földmérés és térképészet története*. Főszerk.: Joó István–Raum Frigyes. I/B köt. 2. fejr.: *A magyar földmérés és térképészet története Mikoviny Sámuel fellépésétől a XIX. század közepéig*. Bp., 1992. 254. p. (A továbbiakban *A magyar földmérés*)

6 „Excellentissimo ac Illustrissimo Comiti Georgio Festetics de Tolna, Camerario Caesareo Regio et Intimato Status Consiliario, suo quondam Protribuno Maecenati et Fautori gratiosissimo dedicat Auctor.” Az ajánlást már korábban megígérte Lipszky Festeticsnek, ld. az V. levelet.

munkája mellékletének szánt, azonban környezete biztatására végül önálló megjelentetését is vállalta.⁷ A legfelsőbb szintű katonai és polgári hivatalok és személyek támogatásával 1798–1808 között kisebb megszakításokkal folyamatosan Pesten tartózkodott, összeállította és kinyomtatta korának legteljesebb és legpontosabb Magyarország-térképét.⁸

A kapcsolat

Festetics György és Lipszky János már régóta ismerték egymást, mert 1787-től azonos alakulatnál szolgáltak, amelyet az ezredtulajdonosról az időben Graevennek neveztek (utóbb itt szolgált Széchenyi István és a legendás Simonyi óbester is). Első írásos adatunk kapcsolatukról még korábbi: Lipszky kadét Pozsonyban 1784. december 15-én jelentést írt Festetics számára.⁹

Az azonos szolgálati helyen túl a gondolkodásbeli közösség is összefűzte ketőjüket. A II. József halálát követő rendi mozgolódás nyomán Budára összehívták az országgyűlést, és annak biztosítására a Graeven-ezred két századát is a városba rendelték. Az ezred magyar tisztjeit sem hagyta azonban érintetlenül a nemzeti buzgalom, és az országgyűléshez beadványt intéztek, melyben többek között magyar nyelvű vezényletet követeltek. A dokumentumot gr. Festetics György és több társa írta alá. A jakobinus-iratok között található Laczkovics János, a tragikus sorsú kapitány 1791. augusztus közepén készített önigazoló jelentése II. Lipót számára a beadvány létrejöttének történetéről, saját szerepéről és Festetics alezredeshez való viszonyáról, melyből többek között az is kiderül, hogy a kérvényt eredetileg Lipszky is aláírta volna: „[Festetics] a többször említett kérvényt az összes magyar tiszthez, és ilyen volt Schmied, Archi, Ruzsovits, Koronthály kapitányoktól Tsitsmán, Szili, Vincze, gr. Pejasevits, Borsitzki, Nagy, Noszák, Ladányi, Lipszki, Guozdentsevits, Vidos fő- és alhadnagyokon keresztül minden bennszülött magyarhoz, gr. Pálffy kivéve, aki akkor szabadságra utazott, odavitte, hogy írják alá.”¹⁰

7 Reisz T. Csaba: Egy elveszettnek hitt önéletírás — Lipszky János emlékirata. In: Fons, 1. (1994) 1. sz. 52–78. p.

8 Lipszky itteni tevékenységéről ld. Reisz T. Csaba: Lipszky János Pesten. Kísérlet Pest-Buda térképének kiadására 1802-ben. In: Történelmi Szemle, 37. (1995) 2. sz. 229–255. p.

9 Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 246 A Festetics család keszthelyi levéltára. Festetics György (I.). A hozzáintézett levelek között a levélrók betűrendjében.

10 A magyar jakobinus mozgalom iratai. S. a. r. Benda Kálmán. I. köt. Bp., 1957. (Magyarország újabbskori történetének forrásai.) 523. p.

A levelek

Lipszky János gróf Festetics Györgyhöz írott levelei azért tarthatnak érdeklődésre számot, mert a kartográfia történet nevezetes fordulópontjának mondott térkép szerzője és munkája csak felszínes kutatások témája volt, az elkészült tanulmányok és cikkek — egymásra hivatkozva — számtalan téves következtetést rögzítettek.¹¹ A levelek alapján finomítható és pontosítható, illetve újabb adalékokkal bővíthető a Magyarország-térkép elkészítésének körülményeiről kialakított kép.

Lipszky leveleiben többször is vállalkozása kezdettől fogva legfőbb támogatójának nevezte Festeticset, akit e kegyes segítségéért igyekezett tájékoztatni munkálatainak állásáról, sőt esetenként még dokumentum-másolatot is csatolt a beszámolóhoz. Ugyancsak háláját akarta kifejezni az ajándékba küldött térképritkasággal, br. Metzburg kézirat Galícia-térképével is.¹² Személyes találkozásra is sor került közöttük, ahol Lipszky további terveit is elmondhatta a grófnak (mint azt a III. levélben előre jelezte), sajnos e megbeszélésről — ha volt — nem maradt fenn írásos emlék. Az első négy levél a vállalkozás kezdeti szakaszában született, és jól tükrözi a korai terveket és szándékokat, a két utolsó a már (majdnem) kész térképről tudósított.

Az 1798. július 5-én kelt, valószínűleg valóban első levelében Lipszky részletesen beszámolt tervezett munkája előzményeiről, arról, hogy mi indította őt egy ilyen vállalkozás elkészítésére:

„Valóban szégyen szülőhazánk számára, hogy erről az oly szép és érdekes országról való jó térkép készítésében oly nagyon visszamaradtunk, hogy ennek az országnak

-
- 11 Lipszky János életéről és tevékenységéről három alapvető cikk készült, ezek adatait veszik át a különféle lexikonok vagy térképtörténeti szintézisek is: *Janovszky László*: Lipszky János. In: Trencsén vármegyei természettudományi egyesület évkönyve, XV. 1892. 119–134. p., *Csendes László*: Lipszky János huszártiszt életútja és térképei. In: Hadtörténelmi Közlemények, 29. (1982) 3. sz. 464–481. p. és *Bartha Lajos, ifj.*: Újabb adatok Lipszky János életéhez és munkásságához. In: Hadtörténelmi Közlemények, 30. (1983) 4. sz. 624–636. p.
 - 12 Metzburg, Georg Ignaz Freiherr von (1735–1798) jezsuita, matematikus. Előbb a bécsi csillagvizsgáló igazgatója, 1773-ban Galíciába ment és Galícia keleti felének felmérésében segédkezett Joseph Liesganignak. „Néhány nappal halála előtt még az éppen akkor az osztrák államterülethez kapcsolt Nyugat-Galícia felmérését irányította, még a térkép elkészítését is elkezdte, amelyet azonban csak Triesnecker fejezett be.” *Wurzbach, Constant*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Bd. XVIII. Wien, 1868. 64. p. Lipszky bizonyára a felmérési eredményekből készített kézirat vázlatok közül szerezte meg a Festeticsnek küldött példányt, talán éppen Triesnecker csillagásztól.

még egy pontos trigonometriai, még kevésbé csillagászati felmérését sem mutathatjuk fel. Sem az Udvari Haditanács térképei, sem az 1785-ben készített Magyarország-térkép nem nyugszik csillagászati alapokon, mint ahogy bebizonyítható, hogy nem tekintvén a legjobb trigonometriai felmérést, egy ilyen méretű ország, mint amekkorára Magyarország a határoló országokkal, geometriai kidolgozását lehetetlen csillagászati segítség nélkül elkészíteni.” (1. levél)

Lipszky olyan térkép elkészítésére vállalkozott, amelyik ezt a lemaradást behozhatta, vagyis a korszak két alapvető, a pontosságot biztosító térképészeti módszere, a trigonometriai és a csillagászati felmérések eredményein alapult volna. Munkájában igyekezett felhasználni a korábbi kézíratos és nyomtatott térképeket és csillagászati eredményeket is.

„Túl későn láttam be, hogy merész a terv, amelyet magam elé tűztem, és csak mikor már hozzákezdtem a munkához, azután fogtam fel a földrajzi fogyatékoságokat (melyben az ország sajnos! még található), hogy csaknem lehetetlen Magyarországról valami jó használhatót nyújtani, anélkül hogy egyúttal ne esnének Müller, Mikoviny, Szászky, Kray, Csáky, Marsigli, Krieger, Reilly, Schrömbel, az Artaria kiadó stb. hibáiba, melyek mind részben félkész darabok, utánmetszések és befejezetlen másolatok, az én ismereteim szerint egyik sem alapul valódi trigonometriai-csillagászati felmérésen.” (1. levél)

A földrajzilag (szélességi és hosszúsági fokkal) pontosan meghatározott helyek kis száma miatt Lipszky korának neves csillagászaikhoz fordult, és arra kérte őket, hogy a birtokukban levő mérési eredményeket bocsássák rendelkezésére. Taucher Ferenc budai, Franz Triesnecker bécsi és Zach Ferenc magyar származású gothai csillagász kevés adattal ugyan, de örömmel segített neki. Zach Ferencsel e megkeresésből élénk és a vállalkozást nagyban segítő levelezés alakult ki, amelybe Lipszky állandó segítőtársa, Schedius Lajos pesti egyetemi tanár is bekapcsolódott. „Utóbb levelezésem és ismeretségem ezzel az emberrel [ti. Zach Ferencsel] nagyon érdekes volt, és abba a helyzetbe jutottam, hogy immár több adatom van az ország földrajzi térképének elkészítéséhez, mint amennyit az udvar súlyos ezrek elpazarlásával is aligha tudna megteremteni.” — írta első levelében Lipszky a grófnak. Ugyanebben a levelében a lehetséges forrásul szolgáló térképeket is összefoglalta, azonban ez — állítása ellenére — nem saját ismerete, ugyanis egy hónappal korábban Zach a következőt írta Schediusnak: „Denn das was Müller, Mikoviny, Szaszky, Kray, Czaki, Marsigli, Krieger, Oreily, Schrömbel, geliefert haben, sind theils Stückwerke, und unvollständige Copien, allein meines Wißens gründet sich keine auf wirkliche trigonometrische-astronomische Meßung...”¹³

Az említett személyek munkái a magyarországi térképtörténet még hibáikkal együtt is jeles darabjai. Luigi Ferdinando Marsigli gróf — Johann Christoph Müllerrel az oldalán — a XVII. század végén, a felszabadító háborúk idején elsősorban a Duna felmérésével foglalkozott, és tevékenységének eredménye, hogy Lázár deák térképe óta a Duna egyre csak torzuló (kiegyenesedő) vonala elnyerte helyes alakját. Marsigli háromszögeléssel és csillagászati helymeghatározással dolgozott, sajnos azonban csak a Duna mentét dolgozta fel hatkötetes munkájában, melynek első kötetében, 1726-ban jelentette meg Duna-térképét.¹⁴

J. Ch. Müller 1709-ben adta ki az országról készített térképét, a korábbiakkal ellentétben e műben is helyes a Duna folyásának rajza. Részben háromszögeléssel készítette munkáját, azonban sok esetben régebbi térképek (és azok hibáinak) felhasználásával dolgozott.

Kray Pál mérnökkari hadnagy Szepes megye (és ezzel Magyarország legelső megyei) térképét készítette el 1715. július 15-i dátummal, ezt később Bél Mátyás megjelentette egyik munkájában.

Talán a hazai kartográfia legismertebb személyisége Mikoviny Sámuel, aki Bél Mátyás országleírásához készített térképeivel és az ahhoz kapcsolódó elméleti művekkel megvetette a modern tudományos térképészet alapjait. A térképészítés két legfontosabb alapjának a csillagászati helymeghatározásokat (asztronómiai alap) és a háromszögeléssel történő felmérést (trigonometriai alap) tartotta.¹⁵

Ignaz Müller 1769-ben adta ki 12 lapos Magyarország-térképét.

Tomka-Szászky János evangélikus lelkész 1781-ben megjelent poszthumusz történeti földrajzi munkájának melléklete több, még 1751-ben készült történelmi térképet tartalmazott, e mű a magyar történelmi kartográfia ősterméke.

Csáky nevű térképész, a térképészettel foglalkozó főurat vagy kiadót a szakirodalomban nem sikerült azonosítani.

Krieger Sámuel a magyar Helytartótanács hivatalos matematikusa volt a XVIII. század végén. Nem tudni, hogy a magas hivatal tulajdonában levő, az első katonai felmérés szelvényei alapján készült Neu-féle 22 lapos titkos térképet használta-e

-
- 13 Zach Ferenc levele Schedius Lajoshoz 1798. május 23. In: Briefe Franz Xaver von Zachs in sein Vaterland. Hrsg. Brosche, Peter und Vargha, Magda. Bp., 1984. (Publications of the Astronomical Department of the L. Eötvös University 7.)
 - 14 A térképészekre ld.: *Fodor Ferenc: A magyar térképírás I-III.* Bp., 1952-1954., vonatkozó részei: L. F. Marsigli és J. Ch. Müller: 75-78., Kray P.: 80-81., Mikoviny S.: 87-94., Tomka-Szászky J.: 100., I. Müller: 104-105., Krieger S.: 113-115. p.
 - 15 A gazdag Mikoviny-irodalomra ld. *Török Enikő: Egy XVIII. századi polihisztor: Mikoviny Sámuel.* In: Fons, 2. (1995) 1. sz. 73-89. p.

az 1790-ben megjelent Magyarország-térképéhez, nagy valószínűséggel — éppen a titkossága miatt — nem.

Kevesébé ismert a még említett két személy: Franz Anton Schrämbel bécsi könyv- és metszetereskedő, író, 1786–1800 között 136 lapon kiadta Általános Német Atlaszát, és nevéhez fűződik Wenzely A. Magyarország-térképének megjelentetése is.¹⁶ Franz Johann Joseph von Reilly (a levélben hibásan O'Reilly), a XIX. század első évtizedében élt Bécsben, ugyancsak könyv- és metszetereskedő volt. Neve alatt jelent meg nagy német atlasza, melynek lapjaiból 1803-ban már 28 szelvény volt kész. 1796-ban Ignaz Müller és Korabinszky János Mátyás nyomán készített térképet Magyarországról.¹⁷

Lipszky előbb horvátországi és szlavóniai térképeket, majd Balla Antal Pest megyei térképét is kérte Festeticstől, valamint azt, hogy járjon közbe sógoránál, gr. Széchényi Ferencnél, hogy annak mappáit is használhassa munkájához. Később Lipszky köszönetet mondott a segítségért, mert „ő excellenciája Széchényi gróf valószínűleg nagyságod rábeszélésére kegyeskedett ismételten felajánlani nekem, hogy az ő egész híres geográfiai gyűjteményét minden további nélkül használhatom, minő támogatás!”

„Hogy a munka minél teljesebb legyen, kezdeményezem, hogy ezen az őszön, hacsak a kormányzat nem okoz nekem nehézséget, és az egri érsek által a csillagvizsgálójából a három műszer, nevezetesen egy kvadráns, egy ingaóra és egy tubus odaigértetik, az itteni csillagvizsgáló adjunktusával, Bogdanich-csal (kétség nélkül állíthatom, hogy a Monarchia első matematikusa) saját költségén egy csillagászati expedíciót tegyünk végig ezen királyság határai mentén, Varasd, Gradiska, Zimony. Ó-Orsova, Marga, Máramarossziget, Munkács, Orlik, Lócse, Csáca és Holics útvonalon át.”
(I. levél)

Lipszky térképe elkészítésekor a már Mikoviny által megfogalmazott tudományos elvek (csillagászati és trigonometriai) szerint kívánta munkáját megvalósítani. Mivel a kizárólag háromszögelésen alapuló — kétségtelenül a legpontosabb eredményt nyújtó — térképkészítéshez sem a személyi, sem a tárgyi és anyagi feltételek nem voltak biztosítva, ezért a pontatlanabb de egyszerűbb megoldáshoz folyamodott: összegyűjtött több száz különféle térképet, ezeket azonos méretarányra hozva megyénként elkészített egy tervezetet, és azt a Helytartótanács útján megküldte az

16 Wurzbach, C.: i. m. Bd. XXV. Wien, 1873. 198. p. és Allgemeine Geographische Ephemeriden (= AGE), 1803. Bd. XII. 738. p.

17 Wurzbach, C.: i. m. Bd. XXXI. Wien, 1876. 254. p. és AGE, 1803. Bd. XII. 738. p.

illetékes vármegyének, hogy az ottani földmérő és más ahhoz értő személyek javítsák és pontosítsák. Ugyanekkor igyekezett csillagászatilag minél több, lehetőleg az ország határain fekvő (így a térkép „kereteit” megadó) település földrajzi helyzetét meghatározni, és azután az ország többi helységét a visszaküldött, megyei méretekben pontosnak tekinthető anyag alapján egyszerű számítással ezekhez a pontokhoz viszonyítva kívánta feltüntetni. A vármegyék pontosító munkája három évig tartott, némelyik megye csak többszöri felszólítás után juttatta vissza javítását.

A csillagászatilag meghatározott helyek kis száma miatt a megyei munkálatokkal egyidőben egy expedíció kiküldését is kezdeményezte Lipszky. A nádor — néha csak erélyes — közbenjárására a budai csillagvizsgáló első segédje, Bogdanich Imre Dániel a Tanulmányi Alap terhére 1798 és 1800 között több település fekvését számította ki a Fiume, Carlopago, Dubica, Pétervárad, Zimony, Ó-Orsova, Szeged, Déda, Szatmár, Máramarossziget, Tokaj, Kassa, Csáca, Szokolca mérési helyszíneken haladva.¹⁸ Az első levélben említett útvonal tehát később módosult, és így nem érintette Gradiskát, a Karánsebestől északkeletre fekvő Márgát, Munkácsot, a Bártfától kelet-északkeletre fekvő Sáros megyei Orlikot és Lőcsét, vagyis az eredetileg valóban az országhatár mentén tervezett expedíció többször az ország belsőbb területein haladt.

Mivel az útvonal a katonai ellenőrzés alatt álló határőrvidékeken is keresztülment, ezért elindulás előtt szükséges volt az Udvari Haditanács engedélyét is megkérni. Sajnos az engedély másolata nincs az 1799. december 11-én kelt IV. levélben, valószínű, hogy a Lipszky által visszaküldeni kért Prixner-levél helyett azt juttatták vissza a szerzőhöz. A Magyar Kancellárián is keresztülfutó ügy dokumentumai szerint 1799 februárjában a károlyvárosi, a varasdi, a báni, a szlavón és a bánási, valamint minden eshetőségre készen az erdélyi, a kelet- és nyugat-galíciai főparancsnokságot is arra utasította a Haditanács, hogy a felmérést végző Bogdanichot ne csak szabadon átengedjék, de munkájában ne is akadályozzák, csillagászati megfigyeléseiben ne korlátozzák (több feladatuk azonban nincs).¹⁹ Schedius

18 Bogdanich expedíciójáról a korábbi irodalmat is megadva ld.: *Reisz T. Csaba*: Bogdanich Imre Dániel. In: *Természet Világa*, 126. (1995) 2. sz. 90–93. p.

19 MOL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár. Acta generalia (általános ügyek). 1799. 1852. sz.: „wird ... dem Karlstädter, Warasdiner, dem Banal, dem Slavonischen, dem Banatischen, und obgleich der Gegenstand sich vielleicht nicht auf Siebenbürgen und Gallizien erstrecken dürfte, zu allem Überfluß, doch auch dem Siebenbürgischen, dann dem Ost, und Westgallizischen general kommando verordnet, daß der zur Aufnahme mancher astronomisch geometrischen Bemerkungen in verschiedene dasige Gegenden beordnete Adjunkt der Ofter Sternwarte

Lajos úgy tudósított a haditanácsi engedélyről, hogy a főparancsnokságok azt az utasítást kapták: Lipszky kapitányt „az ő közhasznú munkájában lehetőség szerint segítsék, ennél fogva tegyenek olyan előkészületeket, hogy neki az időről időre szükséges felvilágosításokat oly gyorsan, amennyire lehet, megszerezzék, és ugyanígy piszkozatainak kijavítását mindenkor haladéktalanul teljes pontossággal fogantatosítsák”.²⁰

„A térkép maga szelvényekben lesz megszerkesztve, kezdetben 16, pusztán Magyarország és a határoló országok részeit tartalmazó lett volna, mindegyik szelvény regál fólió lapon, 20 bécsi hüvelyk hosszú és 18 hüvelyk széles, a lépték innen 3/4 hüvelyk egy földrajzi vagy német mérföld, következésképp egy szélességi fok 11,25 hüvelyk lett volna. Amint módot és lehetőséget találok rá, szándékomban áll a térképet csak 14 lapra, és ha a hadi körülmények megkövetelik, tovább is kicsinyíteni, de addig ez függőben marad.” (I. levél)

Lipszky János részletes beszámolót küldött készülő térképéről Zach Ferencnek, aki csillagászati szaklapjában közölte azt *Nachricht von der geographischen Karte von Ungarn in neun Blättern, und Einrichtung derselben* (Tudósítás Magyarország kilenc lapos földrajzi térképéről és annak rendszeréről) címmel.²¹ A szerző műve ismertetésekor korábbi tervét is megemlítette, hogy eredetileg 25 regál méretű lapon akarta elkészíteni a térképet. Más irányú szolgálati kötelezettségei, és az a tény, hogy állása nem engedi, hogy egy és ugyanazon helyen meghatározott ideig tartózkodjék, valamint a nagyméretű vállalkozással szükségképpen összekapcsolódó jelentős költségek azonban arra ösztönözték, hogy a lehető leggyorsabban és legolcsóbban készítsen közhasznú térképet. Ezek alapján döntött úgy, hogy a mappát kilenc regál-lapon (és az áttekintő térképét egy tizediken) adja ki. A regál-lap méretét is megadta, terve szerint 25,6 bécsi hüvelyk széles, 16,8 bécsi hüvelyk magas lesz minden szelvény. Az említett ún. tizenkettes bécsi hüvelyk (12 hüvelyk = 1 láb) hossza 2,634 cm, vagyis egy-egy lap mérete 67,43x44,25 cm lett volna.

Daniel Bogdanitsch aller Orten nicht nur frei passiret, sondern auch in dieser seiner Bearbeitung nicht verhindert werde, indeme man sich versieht, daß derselbe sich blos auf die ihm zu erheben überlassene astronomisch geometrische Bemerkungen beschränken, und außer solchen seinen Auftrag auf nichts weiters ausdehnen werde.”

- 20 Monatlische Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmelskunde (= MC), 1800. Bd. I. 3. St. március. 295. p.
- 21 MC, 1803. Bd. VIII. 3. St. szeptember. 234–248. p.

A térkép méretarányát a szerző úgy határozta meg, hogy egy földrajzi mérföld — számításai szerint 3912 öl — a térképen 0,6 bécsi hüvelyk lesz.

Schedius Lajos saját lapja, a rövid életű Zeitschrift 1804. évi számában nagy örömmel számolt be a térkép végre elkészült első (VIII. számú) szelvényéről. Az általa mért térképlap 1 láb $4\frac{5}{100}$ hüvelyk magas és 2 láb $1\frac{5}{10}$ hüvelyk széles, „a méretarány $\frac{6}{10}$ hüvelyk egy földrajzi mérföldre, ami minden közönséges térképnél, ahol a pontosságra figyelmet fordítanak, elég nagy lenne, azonban annál a magas fokú gondosságnál és a rendkívüli teljességnél, mellyel ez a térkép kidolgozásra került, ugyanaz talán némely részletben túl kicsi lesz”.²² Ez a szelvény tartalmazott egy mérőléce is, az ún. aránymértéket, kilenc mértékegységre (német vagy földrajzi, magyar, osztrák, lengyel, francia, itáliai, török, angol, orosz mérföld). A „vonalzó” fölött pedig az áll: „Mensura unius Gradus Meridiani (in long 58684 organum Vienensium) = 9 pollicum Vienensium ex mappa desumti”, vagyis egy meridián menti ívfok (58 684 bécsi öl hosszúságú) = 9 bécsi hüvelyknek felelt meg.

Az első szelvény kiadása után külföldön is megjelent egy térképrecenzió, amely szerint a lap $25\frac{1}{6}$ hüvelyk széles és 16 hüvelyk magas (66,29x42,14 cm) volt. A recenzens azonban más léptéket adott meg, mert mérése szerint egy szélességi fok nem kilenc, csak nyolc hüvelyk és 10,3 rajnai vonal volt, vagyis egy földrajzi mérföldnek kb. $\frac{7}{12}$ hüvelyk felelt meg.²³

A regal lap (regal Blatt, regal folio) egy korabeli papírméret német nyelvterületen használt elnevezése volt, melynek eredete a „bolognai táblák” nevű papírkészítési méretek (Imperialle, Réalle, Mecane, Récute) Réalle méretének nevére megy vissza.

A többször említett 0,6 hüvelyk = 1 földrajzi mérföld méretarány a szerző által megadott ölszám alapján $0,6:3912 \times 6 \times 12$, vagyis $1:469\ 440$. A VIII. szelvényen található meghatározás szerint viszont $9:58\ 684 \times 6 \times 12$, vagyis $1:469\ 472$. A Lipszky-térkép szakirodalomban elfogadottnak tekintett méretaránya ez utóbbi, az $1:469\ 472$.²⁴ A közölt méretarányt annyira pontosnak vették, hogy a mellékelt vo-

22 Zeitschrift von und für Ungern. (= ZU) 1804. Bd. IV. Heft 5. 334–335. p. A lap mérete eszerint 42,16x67,17 cm

23 AGE, 1805. Bd. XVI. 93. p.

24 A lapméretre és a méretarány többféle számítására ld. Winkler György: A Lipszky-térkép méretaránya. In: Geodézia és Kartográfia, 37. (1985) 4. sz. 270–273. p., ezt több helyen pontosítja és helyesbíti, valamint a számítások közötti különbség magyarázatát is megadja Bartha Lajos, ifj.: Hozzászólás Winkler György „A Lipszky-térkép méretaránya” c. cikkéhez. In: Geodézia és Kartográfia, 38. (1986) 3. sz. 195–198. p. Ugyanezt a méretarányt adják meg több mint egy évszázaddal ezelőtt: Smola, Karl und Joseph Freiherr von: Handbuch für k.

nalzón még csak ellenőrző méréseket sem végeztek, pedig a szokatlan léptéket legalábbis gyanakvással kellett volna fogadni. A VIII. szelvény mérőlécén a különféle mértékegységek szerint mért és számított méretarány: 1:478 646,45 (német mérföld), 1:478 643,42 (magyar mérföld), 1:489 712,22 (itáliai mérföld), továbbá 1:478 735,48 (földrajzi mérföld), 1:480 121,51 (osztrák mérföld). A külföldi recenzens mérése szerint pedig a lépték 1:482 852,57. Ezek az adatok nagyjából azonos értékhez közelítenek, ám az nem a „hivatalosnak” tekintett szám!

A számított méretarányt vizsgálva felmerül a kérdés, hogy abban a korszakban, amikor a térképkészítésnek voltak bevált, általánosan használt léptékei, és a térképeket ezek átvételével, többszörözésével vagy (többszörös) osztásával készítették, akkor hogyan lehetséges, hogy egy katona-térképész — akinek különösen ismernie kellett a méretarányok egységesíthető és könnyen összevethető alkalmazásának fontosságát — egy minden korábbtól teljesen különböző és pontosan nem arányosítható léptéket választ térképe számára. A kartográfusok szakmailag megalapozott számításaival a történész nem mer vitába szállni. Szükséges azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a korabeli megszokott gyakorlat szerint az osztrák mérföldet gyakran németnek nevezték. A valódi német mérföld a régi századfordulón vagy a XIX. század elején kezdett pontosulni, és 1844-re állapotodott meg, vagyis nem valószínű, hogy egy még nem rögzült mértéket használjanak mérőegységként.²⁵ A mérték zavarát csak fokozhatta a következő lépés, amikor az osztrák mérföldet a német mérföld másik nevével földrajzinak nevezték. Lipszky János térképénél ez történetelt, és ez könnyen bizonyítható is: az idézett korabeli lapokban is meghatározott lépték szerint a térképen 0,6 hüvelyk = 1 mérföld, vagyis 6 hüvelyk = 10 mérföld. Egy hüvelyk 2,634 cm, vagyis 6 hüvelyk = 15,804 cm. A Lipszky-térképen a kilenc különféle mérföld közül 10 német mérföld kb. 15,5 cm, míg 10 osztrák mérföld egy kicsivel több, mint 15,8 cm. Ez azt jelenti, hogy a térképen 0,6 hüvelyknek 1 *osztrák* mérföld felel meg, vagyis a méretarányt ezzel kell számolni!

Ezek alapján kijelenthető, hogy a szerző méretarányul a 0,6 hüvelyk = 1 osztrák mérföld = 4 000 öl = 24 000 láb = 288 000 hüvelyk, vagyis 0,6:288 000, tehát 1:480 000 léptéket választotta, tehát egy kerek, jól kicsinyíthető és többszörözhető méretarányt alkalmazott. Mivel a szerző a fogalom feleszerelése mellett ráadásul a német mérföldet is szerepeltette a mérővonalzón, ez tovább nehezítette a pontos arányszám felismerését.

k. österreichische Artillerie-Offiziere. Wien, 1839.

25 *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Bp., 1990. 163., 165., 167–168. p.

A terv módosulását mutatja, hogy 1798-ban Lipszky eredetileg 16, majd kicsinyítéssel 14 vagy a körülményeknek megfelelően még kevesebb szelvényen kívánta a térképet elkészíteni, egy lap 20x18 hüvelyk (52,68x47,412 cm) lett volna. Valószínű, hogy a 25 szelvényes (5x5) feldolgozás a legkorábbi terv volt, és ez fokozatosan csökkent (4x4), míg végül 1803-ban már kilenc (3x3) szelvényes Magyarország-térkép elkészültéről számolt be a szerző. Lipszky levelében a 4x4-es térkép tervezett méretarányát is megadta: egy földrajzi vagy német mérőföld 3/4 hüvelyk lett volna a térképen, vagyis 1:281 664. A mérőföldről tett meghatározás alapján azonban valószínűbb, hogy ismét az osztrák mérőföldet nevezte német mérőföldnek, vagyis a tervezett méretarány 1:384 000 lett volna. A megvalósult térkép léptéke ennek 1,25-szerese, vagyis mérete az eredeti terv 4/5-e.

A Habsburg Birodalom egész területére kiterjedő első nagyszabású felmérés a munkálatokat végzőkről I. katonai felmérés néven ismeretes, az alkalmazott módszer a háromszögelés, valamint főként a hegyvidéken a puszta szemrevételezés (à la vue) volt. Az elkészített szelvények méretaránya 1:28 800 (1 hüvelyk = 400 öl). E szelvények kicsinyítésével nagyobb területeket ábrázoló térképlapokat is készítettek, így pl. az ún. „kis térképet” II. József személyes használatára (1:115 200). A katonai felmérés magyarországi részét 1782–1784 között Andreas Neu vezette, az elkészült szelvények alapján egy áttekintő térképet, a 22 lapos Neu-féle ún. „földrajzi térképet” is összeállítottak, melynek méretaránya 1:192 000 volt, három példányban készült, az egyik a bécsi udvar, a másik a Helytartótanács, a harmadik az erdélyi Gubernium számára.²⁶ Mivel Lipszky János katonai pályáját éppen e felmérésnél kezdte, és mert Neu ezredes közvetlen környezetében, a törzsnél tevékenykedett, továbbá mert a nádor útján a Helytartótanács támogatását (így térképeibe való betekintés lehetőségét) is bírta, ezért nemcsak tudott a térkép létezéséről, hanem használni is módja lehetett. A térképet egyszerűen a felére kicsinyítve pedig éppen a Festeticsnek írt méretarányú (1:384 000) térképet készíthette volna el a szerző. Ez részben a felhasználni szándékozott forrásokat, részben az eredetileg alkalmazni akart módszert is megvilágítja. A végül választott 1:480 000 méretarányú térkép ugyancsak igazodik a katonai felmérés léptékéhez, a Neu-féle Magyarország-térkép méretarányának két és félszerese, vagyis annak a térképnek egyötöde.

A munka lezárásaként készített áttekintő térkép léptéke háromszorosa a részletes változatnak, vagyis 1:1 440 000. Ennek bizonyítása nehezebb, mert tovább növeli a zavart, hogy az áttekintő térképen a szerző az addigi kilenc helyett csak

26 A magyar földmérés i. m. 229–232. p.

négy különféle mértékegységre adta meg a mérőléceket. A két térkép vonalzóí nem állíthatók egészszámú arányba, általánosan mondható, hogy az egy lapos változat a mérőléce alapján valamivel több, mint háromszoros kicsinyítésben készült. Viszont ha a részletes térkép osztrák mérőföldjét vetjük össze az áttekinthető térkép német mérőföldjével, akkor egész pontosan 1:3 arányt tapasztalunk!

„A világ megközelítőleg egyetlen országról sem olyan nehéz egy általánosan hasznos térképet készíteni, mint Magyarországról, részben már a nemzetek sokfélesége miatt, amelyek mindegyikének szinte teljesen más, a többitől gyakran teljesen különböző szokásai vannak, még hozzá annyira, hogy az ember gyakran találhat olyan helyet, amely a mindenkori nyelveken akár négy különböző nevezettel is bír. Hogy ezt az állapotot megoldjam, elhatároztam, hogy a helységeket a lakosok uralkodó nyelvén nevezem meg a térképen, és az utánkeresés kényelmére a Királyságban található valamennyi helység, puszták, várak stb. alfabetikus névmutatóját csatolom hozzá, azonban mindenkor utalva a térképen megjelölt névre.” (1. levél)

Míg a vállalkozás több ponton módosult a későbbiekben, addig a Repertorium tulajdonképpen az itt megfogalmazott szempont alapján készült el, csak kisebb formai elemekben változott. A könyvformátumú segédlet hamar saját életet kezdett élni, és önálló helységnévtárként ma is gyakorta használják, hivatkoznak rá. A térképszelvények kiadása után hamarosan, 1808-ban jelent meg.²⁷ Példányszáma 1200 volt, ebből 575 nyomópapírra (Druckpapier), 575 félelyezett papírra (1/2 geleimte Papier), 25 írópapírra (Schreibpapier), 25 postapapírra (Postpapier) készült, a nyomtatást két részletben, 1808. szeptember 15-én és november 2-án végezték.²⁸

A szakirodalomban gyakran visszatérő megfogalmazás, hogy Lipszky a térkép után készített még egy névmutatót, és a vállalkozása sikerén felbuzdulva egy áttekinthető térképet is. Valójában azonban nem három összekapcsolható munkáról,

27 Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium, quas aeri incisas vulgavit Joannes Lipszky de Szedlicsna regiminis caesario regii equestris Hungarici liberi baronis Frimont supremus vigiliarum praefectus. Secundum varias in his Provinciis usu receptas denominationes ab eodem Auctore elaboratum. Budaë, Typis regiae Universitatis Pestanae 1808.

28 A példányszámra, az egyes papírfajtákra és a készítési időre az adatokat Lipszky Jánosnak a térképkiadásról vezetett több szempontú kimutatásaiból vettem, ezek lelőhelye: Štátny Oblastny Archív v Bytči (= ŠOBA, Bytča; Nagybiccei Állami Területi Levéltár, Szlovákia), Fond Zs. Inv. č. 23. A Zsolnay család fondja, Lipszky János, a térképész iratai.

hanem egyetlen mű három részéről van szó, amelyet az egységben gondolkodva készített el a szerző. A munka összetartozását bizonyítja az előfizetés módja is, mert csak az egész vállalkozást (térkép-mutató-áttekintő térkép) lehetett megrendelni.²⁹

Az elkészült térképet Lipszky két rézmetszőre bízta: megnyerte a vállalkozásnak a lengyel származású Prixner Gottfriedet, aki addig Pozsonyban dolgozott, és aki eleinte nem volt biztos abban, hogy Pest–Buda hasonló munkakörülményeket biztosít majd számára, de végül 1801-ben áttelepedett, minden bizonnyal a Lipszky-térkép elkészítésének szándékával (ld. mellékelt levelét).³⁰ Ő metszette a szituációt, vagyis a hegy- és vízrajzot, árnyékolást stb. A másik rézmetsző a később térképkiadásra is vállalkozó Karacs Ferenc volt, aki a névanyagot metszette a lemezekbe, munkáját dicséri, hogy néhol csak fél milliméteresek a betűk, mégis olvashatók.³¹

Festetics gróf nemcsak térképgyűjteménye szükséges darabjainak átengedésével segítette Lipszkyt, hanem a vállalkozás kezdeti szakaszában anyagi támogatást is nyújtott neki, éppen akkor, amikor még a kész térképlapokból befolyt bevétel híján a munka könnyen abbamaradhatott volna — és a támogatásnak éppen ezért az összesen túlmutató jelentősége van.

Visszautalva e cikk elején említett, a hasonló vállalkozásokra jellemző bizonytalan bevételre vagy haszonra is, az igazsághoz tartozik, hogy hosszú távon a Lipszky-térkép kiadása szerfelett nyereséges volt. A szerző 1797-től 1812 áprilisáig havi bontásban vezette a kiadásokról és a bevételekről jegyzeteit. E jegyzék szerint a vállalkozás teljes kiadása 60 723 forint 32 krajcár (ebben volt elkönnyelve például egy hat darabos ezüstkanál-készlet is!), míg bevétele 89 126 forint 4 krajcár volt, vagyis Lipszky nyeresége 28 402 forint 32 krajcár volt.³²

29 Az összetartozást Lipszky külön is hangsúlyozta: „A kilenc lapos térképre, csakúgy az azt követő Általános Táblára és a Repertoriumra együtt lehet előfizetni, mert maga az egész együtt, és nem egyik a másiktól külön lesz kiadva; az egész munka befejezése előtt a tekintetes előfizető urakon kívül senki az egymás után megjelenő egyes lapokból nem fog kapni.” In: ZU, 1804. Bd. IV. Heft 5. 334–335. p., ezt átveszi: AGE, 1804. Bd. XIII. 381. p., és MC, 1804. Bd. IX. 2. St. február. 159. p.

30 *Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története.* Bp., 1951. 46., 204–207. p

31 Uo. 41–42., 147–152. p.

32 ŠOBA, Bytča, Fond Zs. Inv. č. 23. A Zsolnay család fondja, Lipszky János, a térképész iratai.

A források

Lipszky Jánosnak a grófhöz intézett levelei ma a családi levéltár Györgyhez (is) kapcsolódó egységeiben találhatóak, Festetics (I) György levelezése (ld. a 9. jegyzetet), illetve a Directoriatus anyaga között (ld. a forrásközlést).

Festetics György 1791-ben leszerelt, hazatért Keszthelyre és szinte azonnal kézbe vette birtokai igazgatását. Az ügyek eredményesebb intézése érdekében 1792 nyarán — saját maga által kidolgozott tervezet szerint — felállított egy tanácsadó-végrehajtó testületet, a Directoriatus (másképp Directoratus), amely az ő vezetése alatt központilag intézte a teljes Festetics-vagyon kormányzását. Ez a szerv nemcsak a gazdasági, hanem valamennyi, a vagyonhoz vagy a családhoz kapcsolódó ügygel foglalkozott, és a hozzá érkezett minden írást, kérvényt, levelet stb. megőrzött, ennek köszönhetően a levéltár ezen része nagy számban tartalmaz történelmi, irodalomtörténeti értékű iratokat.

A Directoriatus működésében kialakult egyfajta ügymenet: Festetics minden beérkező iratot átadott elintézésre a megfelelő utasításaival együtt, és ugyancsak a szerv hajtotta végre a gróf elhatározásait is. A beérkezett iratokat vagy teljes szövegekben, vagy kivonatban — az irat nyelvétől függetlenül magyarul — évenként újrakezdődő sorszámozással, folyamatosan vezették be a Directoriatus üléseiről készített ülésjegyzőkönyvbe. Az iratok évek szerint voltak rendezve, a jegyzőkönyvekhez tematikus indexet is összeállítottak.³³

A fennmaradt források által kínált lehetőséget kihasználva, Lipszky leveleit nem láttam el külön fejregesztával, hanem a levelek után közlöm a magyar nyelvű jegyzőkönyvi kivonatot, illetve az ügyben hozott döntést/megjegyzést is. A forrásokban csak az értelmezést nehezítő legszükségesebb esetekben alkalmaztam jegyzeteket, a rövidítések feloldását nem jelöltem.

A német nyelvű leveleket az eredeti ortográfiát követve (a levélírók stílusát, helyesírását is bemutatva) betűhíven közlöm, a magyar nyelvű jegyzőkönyvrészeket pedig a mai helyesírás és központozás szerint, de az eredeti stílust visszaadva.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani Németh Ildikónak, aki a német nyelvű részek olvasatában és értelmezésében előzékenyen segítségemre volt.

33 A Festetics család levéltárát ismertette *Iványi Béla*: A Festetics család keszthelyi levéltára. In: Levéltári Közlemények, 14. (1946) 170208. p., a directoriális levéltári rész: 186–189. p., majd *Bakács István*: A Festetics-család levéltárának rendezése. In: Levéltári Híradó, 5. (1955) 1–2. sz. 76–155. p., később uő. az anyag repertóriumát is elkészítette (1955).

Gróf Festetics György (1755– 1819)

LIPSZKY JÁNOS LEVELEI GRÓF FESTETICS GYÖRGYHÖZ

1798–1803

I.

1798. július 5. Pest.

MOL P 279 Festetics család levéltára. Directoratus. 1798. 718. sz.

Hoch Gebohrner Graf!

Euero Hochgebohrner gütige sowohl als Gnädige Zusaage in Mitwirkung und Unterstützung meiner Unternehmung, hat mich um so mehr belebet, als da ich seith anbeginn meines Planes, schon in voraus darauf zehlte, überzeugt, daß ich an niemanden im Unsere Vatherlande mächtigeren Beförderer, einer Unternehmung diser Arth finden würde.

In der That ist es Schande für unser Vatherland, daß wir in Entwerffung guter Carten, von disen so schönen interessanten Lande, noch so weith zurück sein, daß wir nicht einmahl eine genau Trigonometrisch- viel weniger Astronomische-Meßung dieses Landes aufweisen können. Auch die des Hoff-Kriegs-Raths Mappen und Anno 1785 zu stand gebrachte Carte von Ungarn beruhet nicht auf astronomischen Prinzipien, da doch erweißlich ist, daß ohnerachtet der besten Trigonometrischen Vermeßung, die Geometrische Abwikelung eines Landes von Größe diser Arth, wie Ungarn samt angränzenden Landen ist, ohnmöglich ohne astronomischen Beyhilfen ihr bestand haben kann.

All zu schpäth sahe ich ein, das kühne Vorhaben, welches ich auf mich nahm, und erst dann sahe ich die Geographischen Mängel (denen dises Land Leider! noch unterlieget) ein, als ich bereits Hand an Werk angelegt, daß es beynahe ohnmöglich seyn von Ungarn etwas guthes brauchbahres zu liefern, ohne zugleich in die Fehler der Müller, Mikoviný, Szaszky, Kraý, Czaký, Marsigli, Krieger, Orellý, Schrämbel, Artarie Comp. & c zu verfallen, welche alle theils Stükwerke, Nachstiche, und unvolständige Copien sind, allein meines Wißens gründet sich keine auf wirkliche trigonometrisch-astronomische Meßung.

Dieses bewog mich, die Herrn Astronomen, als Pater Taucher zu Offen, P. Trisnaker zu Vienn, und besonders den gelehrten v. Zach aufzufordern, und sie in's gesamt um Ihre Beyträge, und zu meinen Geographischen Orths-bestimmungen äuserst nöthigen Astronomischen Beobachtungen zu ersuchen, wobey Herr Tris-

neker, besonders und vorzüglich aber H. Zach, Major und Directeur der Sternwarthe zu Seeberg bey Gotha das seinige that; Meine Correspondenzz und bekenntschafft mit diesem Manne wurde in der folge interessant, und setzte mich in die Verfaßung, daß ich nunmehr mehr data zur Verfertigung einer Geographischen Carte dises Landes besitze, als der Hoff durch Verschwendung so viel tausenden, kaum dahin zu bringen im Stande sein würde.

Von keinem Lande in der Welt, ist es beynahe so schwer eine allgemein brauchbare Carte zu liefern, wie von Ungarn, zum theil schon, wegen der Mannigfaltigkeith der Nationen, deren jede fast eine andere Nomenclatur oft ganz verschieden von der andern führet, so zwar, daß mann zuviel Örther antrifft, die auch 4 in jedermahligen Sprache ganz verschiedene Nahmen führen; um disen Gegenstand zu höben,³⁴ habe ich mich entschloßen, die Ortschaften in der Carte nach der herrschenden Sprache der Einwohner zu benennen, und zur bequemlichkeith der Nachsuchung ein alphabetisches Nahmen Register aller in Königreich befindlichen Ortschaften, Praedien, Schlößer u. s. w. beyzulegen, jedoch jedermahlen mit Verweisung auf die in der Carte bemerkte nomenclatur.

Die Carte selbst, wird in Sectionen bearbeitet, anfangs 16, bloß Ungarn und theile der angränzende Länder enthaltend, jede Section in Regal folio Blatt von 20 Viener Duodecimal Zoll länge, und 18 Zoll breite der Maastaab hintzu wird 3/4 Zoll eine Geographische oder Deutsche Meile, folglich ein Grad der Breite = 11,25"; so wie ich Muße und Gelegenheith finden werde, gedenke ich die Carte nur 14 Blätter, und wenn es die Kriegs-Umstände erfordern solten, auch weithers aus zu dehnen, doch diß bis dahin – in Suspenso.

Um das Werk desto vollständiger zu machen, intentionire ich, disen Herbst, woferne mir die Regirung Schwierigkeith machen, und durch den Erlauer H. Bischoff aus seiner Sternwarthe 3. Stük Instrumenten, nemlich 1. Quadrant 1. Pendel Uhr 1. Tubus zugesagt werden, mit den hiesigen Sternwarthe adjuncten H. Bogdanich, (ich kann es ohne Scheu behaupten, einen der ersten Mathematiker in der Monarchie) auf eigene Umkosten, eine astronomische Expedition, längst der Gränze dieses Königreichs über Varasdin, Gradisca, Semlin, alt Orsova, Marga, Szigeth, Munkáts, Orlik, Leutsau, Csacza, und Holits zu machen; habe ich nun einmahl dise, so sind meine bisherigen Schwierigkeithen, alle gehoben, und ich kann alsdann getrost, ohnverzüglich die lezste Hand an das Werk legen.

Nichts desto weniger, ist es damit noch nicht abgethan, den eine Unternehmung der Arth, als ich es auszuführen gedenke, kann nicht genug (besonders Er³⁵ par-

34 Vö.: „Um diesen Umstand zu heben...“ In: MC, 1803. Bd. VIII. 3. St. szeptember. 235. p.

ticulir, der nicht überall zu sein und aller selbst irgends zu können, gelegenheit hat) Carten und Zeichnungen sowohl als Beschreibungen aufzutreiben, um alle Fehler und zweifelhafte Gegenstände mit Richtigkeith zu verbeßern.

Euero Hochwohlgeborner hatten vor etwelchen Monathen, die Gnade gehobt, mir etwelche Carten und Zeichnungen zu disem Behuffe auf das baldigste übermachen zu wollen; ich sehe Ihnen mit sehnlichsten Wunsche entgegen; besonders würde es ein auserordentlich guter und großen Beytrag für mich, etwas Carten und Zeichnungen von Croatischen und Slavonischen Länder, zu überkommen; ich würde es nicht unterlaßen mit Schriftlichen Empfangscheinen zu belegen, gegen die ehe baldigste mit großen Dankabstattung verbunden Remittirung.

Graf Szécsenyi wird zuversichtlich auch eine Carte von Croatien besitzen, Euer Hochwohl kostet nur Hodero Wünschäußerung, und ich bin überzeugt, daß S. Exelenz mit tausend frieden sich herbeylaßen werden.

Halten Euero Hochgebohrner nicht zur Ungnade dise meine Zudringlichkeith, vielmehr, nehmen es, als einen Beweiß meines Zutrauens und vorzüglichsten Hochschätzung und Verehrung gegen Sie, mit der ich zu sein die Ehre habe

Eocro Hochgebohrnen

Pest, den 5. Julii 1798.

ganz unterthänigst gehorsamster
Lipszky

[*Kivonat:*]

718. sz. Pest, 1798. július 5.

Lipszky főhadnagy úr őnagyságának ezelőtt egynehány hónappal tett kegyes ajánlása szerint bátorkodik könyörögni a munkában lévő Magyarországi Mappának tökéletesebb kidolgozásához kívántató némely mappák és rajzolatok, kivált Croatiát, és Slavoniát illetőknek megküldtetéséért, melyekről nemcsak reversalist adni, hanem minél előbb köszönettel vissza is küldeni fogja. Minthogy pedig reményli, hogy gróf Széchényi őexcellenciájánál is meg fog Horvátországnak mappája találtatni, méltóztasson magát őnagysága ez eránt is közbenvetni, és nem kétli, hogy őexcellenciája örömet ki fogja adni.

[Döntés/Megjegyzés:]

Director úrnak Szalkszentmártonba és Pestre menetelével Lipszky úrnak egy néhány darab mappák küldetnek és annak reversalisára erga restitutionem által fognak adatni.

II.

1798. augusztus 19. Pest.

MOL P 279 Festetics család levéltára. Directoratus. 1798. 862. sz.

Hochgebohner Graff,
Innsonders Hochgebiethendester Herr!

Mit großen Dank abstattung nehme ich Euero Hochgebohnen-ersten Geographischen vortreflichen Beytrag, da ich schon durch dieses in der ausarbeitung der Sclavonischen Gränze einen Großen Vorschub erhalten; die Veröczer Geschpan-schaft verdient mehr Rücksicht als bloß Einsicht davon zu nehmen — Schade daß das angränzende Poseganer Comitath noch nicht auf diese Arth bearbeitet existirt.

S. Excellenz Graf Szécseny hatten die Gnade vermuthlich auf Euero Hochgebohnen Einschprache mir wiederholt anzutragen, mich Ihrer berühmten ganzen Geographischen Collection ohne Anstand bedienen zu dürffen, welche Unterstützung!

Euero Hochgebornen nehme mir die Ehre zum Zeichen meiner Erkantlichsten Dankbahrkeith ein Original Exemplare der für den Hoff gestochenen und geheim gehaltenen Gallicischen Carte hiemit zu überschiken, ist eine Raritaet, ich erhielt es unter der Hand mit vielen Mühe und Verwendung und doch erst nach ableben des Mappirungs-Directeur in beyde Gallicien Freyherrn v. Metzburg; Er hinterließ in seiner Verlaßenschaft 11 Stück Exemplarien, die Er alle gegen Recipisse hatte, mann Booth viel Geld um diese Stücken, aber alles wurde abgewisen; eben erhalte ich die Nachricht, daß die Kunst Verwandten Reussirt³⁶ haben, und es kauflich an sich gebracht, dann adieu Geheimniß! viel Glück zum Nachstechen! endlich werden wir auch von Gallicien was richtiges haben, es ist das einzige Land nach Frankreich in Europa, deßen Meßung auf wahren Principie gegründet ist.

36 A francia 'réussir': 'sikeresen hajt végre, old meg, sikerrel jár', németesített alakja.

In der sicheren Erwartung, Euero Hochbohrnen werden auch ferners nicht unterlaßen, meine Unternehmung gnädigst zu unterstützen, nehme mir die Ehre in der grösten Hochschätzung und Verehrung zu sein

Euero Hochbohrnen

Pest den 19. Aug. 1798.

ganz unterthänigst gehorsamster

J. Lipszky Oberlieutenant

[*Kivonat:*]

862. sz. Pest, 1798. augusztus 19.

Lipszky főhadnagy úr köszöni őnagyságának az általküldetett mappákat, melyek a sclavóniai határoknak kidolgozásában nagy előmenetelére szolgálnak, kiváltképpen jeles Verőce vármegyének mappája. Méltóságos gróf Széchényi őexcellenciája is egész geographica collectióját használás végett, nyilván őnagysága szószólására néki odaajánlani méltóztatott. Tartozó háládatosságának néminemű jeléül egy originalis exemplárt az udvar számára készült és titokban tartatott lodomériai és galíciai mappából küld, mely ritkaság, s amelyhez ő is igen nehezen jutott, b. Metzburg halála után, aki 11 exemplárokat hagyott maga után, melyek mind receptisse mellett voltak nála. Sokat ígértek ezen példázatokért, de eleinten mind eligazítottak, hanem most veszi a tudósítást, hogy az ahhoz értők mégis oly szerencsések voltak, és megvették. Így tehát már nem fog titok maradni, és Galíciáról is fogunk igazi jó mappákat kapni, mely Franciaország után Európában az egyetlen egy tartomány, melynek felmérése igaz principiumokon fundáltatik. Többire reményli, hogy őnagysága az ő munkáját tovább is kegyesen elősegélleni fog méltóztatni.

[*Döntés/Megjegyzés:*]

Lodomériának, Galiciának és Bukovinának mappája, az abban foglalt városok és helységek lajstromával együtt a bibliothecába beadatott.

III.

1799. január 12. Pest

MOL P 279 Festetics család levéltára. Directoratus. 1799. 56. sz.

Hochgebohner Graff!

Den richtigen Empfang Euero Hochwohlgebohrnen schätzbahren Schreibens sowohl als gleichsam der mitgeschickten 14 Stück Carten habe die Ehre hiemit zu bestätigen; ich statte meinen wärmsten Dank für den so gnädigen als baldigen Beytrag, ich werde nicht unterlaßen auf das beste zu benutzen, nur vermiße ich eines mir der nothwändigsten und zu Meinen Behuffe brauchbahresten Stücken, die Carte des Pester Comitats von Balla; Euer Hochgebohrnen werden mir es nicht ungnädig nehmen, wenn ich mir die freiheith nehme, um dise vorzüglich zu bitten, und wenn es sein könnte solche, worinn zum unterschied der Wiesen und Moräste, die Wäßer schon mit Blauen farbe angelegt sind.

Wegen der astronomischen Unternehmung, hat es schon seine Richtigkeith gehabt, es bis frühe Jahr aufzuschieben, und weil S. Königl. Hoheith den lezten Tag Ihrer abreise ganzen Tag nicht zu Hause, folglich niemanden schprechen wolten, so konnte ich erst um 7 Uhr Abends bey S. Königl. vorkommen; meiner dringenden Vorstellung zu folge, haben demnach S. Königl. Hoheith alsogleich ein Nachdrückliches Hand Billiet an dem Herrn Praesidenten erlaßen, nicht nur Alle Etwann³⁷ obwalten den Schwierigkeithen alsogleich zu höben, sondern die Sache ohne mindesten Zeith Verschub zu veranlaßen; Bogdanits wurde demnach binnen 3 Tagen gänzlich abgefertiget, und nicht nur mit allen nöthigen Instructionen und Päßen versehen, sondern auch auf der Stelle 1500 fl. aus der Cassa angewisen, und wenn Er noch mehr bedürfften solte, an die nächsten Cassen verweisen; zwischen Heüthe und Morgen macht Er seine erste Beobachtung zu Fiume.

Weil nun Euero Hochgebohrnen mir die nöthige Unterstützung wiederholt zu verheißen geruhen, so schreibe ich unter einen an den Kupfer Stecher Prixner; mein fester Entschluß ist nun, die Carte zu verzeichnen, und binnen einem Jahr wenigstens ein Blatt Stechen zu laßen; solte die Unternehmung Beyfall und bey Hoffe Unterstützung finden, so werde ich mit allen Ernst die lezte Hand anlegen, und zur Stechung derselben so viel Individuen verschreiben, als es erforderlich sein wird,

37 bizonnyalan olvasat

um selbe höchstens binnen 6 Jahren ganz zu Stande zu bringen; dem Plan hierüber, als auch meine weithere Ideen, werde die Ehre haben mündlich zu eröffnen.

Ich nehme mir die Ehre in der grösten Hochschätzung und Verehrung zu sein
Euer Hochgebornen

Pest den 12. Jan. 1799.

ganz unterthänigster diener

J. Lipszky oberlieutenant

[*Kivonat:*]

56. sz. Pest, 1799. január 12.

Lipszky főhadnagy úr köszöni őnagyságának a megküldött 14 darab mappákat, amelyeket minél jobban fogja használni, csak hogy még Pest vármegyének Balla úr által készített mappája nélkül szűkölködik, melyre legnagyobb szüksége volna, s a maga céljára leginkább használhatná azt, azért őnagyságának könyörög, méltóztatná néki azt kegyesen megküldeni, melyen a réteknek és posványoknak megkülönböztetésére, a vizek kék festéssel meg vannak jegyezve.

2. Jelenti: hogy az astronomiai vizsgálatra nézve a királyi főherceg és nádorispánnál tett kérése által végrevitte azt, hogy Bogdanich úr szükséges instructiókkal, passzusokkal és költségekkel expediáltatott, és már a napokban Fiumében fogja első observációját tenni.

3. Minthogy őnagysága több ízben az adandó segítség eránt kegyes ajánlást tenni méltóztatott, most egyszersmind Prixner rézmetszőnek is ír, s már meghatározott szándéka a mappát elkészíteni, s egy esztendő alatt legalább egy darabot kimetszertetni, és hogyha munkája applausust, és az udvarnál segítséget találna, azt minden erővel tökéletességre fogja vinni, s a metszéshez annyi individuumokat szerezni, amennyi fog kívántatni, hogy legfeljebb 6 esztendő alatt megkészüljön. Az erről való plánumát és gondolatait szóval fogja őnagyságával közleni.

[*Döntés/Megjegyzés:*]

Tudomásul.

IV.

Lipszky János levele Festetics Györgyhöz, melyben az Udvari Haditanács engedélyét küldi másolatban [nincs az iratban], illetve az elkészítendő térkép rézmetszőjével végzett megbeszéléseiről számol be, mellékelve a rézmetsző, Prixner Gottfried levelét.

1799. december 11. Pest.

MOL P 279 Festetics család levéltára. Directoratus. 1799. 1377. sz.

Hochgebohner Graff!

Euero Hochgebohnen, als den thätigsten Theilnehmer meiner Geographischen Unternehmung, eile ich die Resultate meiner an dem k. k. Hoff-Kriegs-Rath einbeförderten Äuserung, hiemit in Copia mit zu theilen. Es kann, und wird nunmehr der Unternehmung gar nicht an Mittel fehlen, eine so viel möglich genaue und schon lange gewünschte Carte zu stande zu bringen.

Zu disem so mächtigen Vorschrung, haben bloß und allein Euer Hochwohlgebohnen, durch hochdero großmüthiges und freywilliges Anerbiethen und Unterstützung, mir den Sporn und aneiferung, und respective zu noch immer erhabeneren und kühneren Planen und Projecten das encouragement gegeben; deßen Früchte, alle die Resultaten sind; und im Grunde, wenn die Unternehmung je zu Stande kommen solte, das dasein ihrer Volkommenheith, und schnelle Existenz, bloß hochdero protecten³⁸ Unterstützung und Vorschüßen zu verdanken haben wird.

Um die kostbahre Zeith des Lebens nicht zu säunen; sonderlich, weil der astronom schon diser Tagen fertig, und auch ein und andern Comitates bereits an die statthalterey Ihre rectificirte Elencha und Carten schon eingeschikt haben, so habe ich mich fest entschloßen, Ein Blatt (das Musterblatt) noch vor dem Georgi, und wenn es sein könnte, auf diesen Tag, wenigstens zum Stich bringen zu laßen.

Da ich aber nun, auser den bereits schon dem Kupferstecher allein zugekommenen Vorschüßen, mich Contractmäßig noch vor seiner Abreise 1000 f. zu weithers erforderlichen Theils Reise Umkosten und Umsiedlung, Theils nöthigen Individuen, und andere Materialien, und zwar ein paar Monathe, vor seinen Aufbruche zu schiken verobligirt habe, mich stützend fest, auf die von Euero Hochwohlgeboren Großmüthig bestimmte Beyträge; so wird es nunmehr bloß bey Euer

38 bizonytalan olvasat

Hochwohlgebohren eigenen freyen disposition beruhen, ob ich disem Kupferstecher (zwar meinem Wunsche gemäß) anhero kommen lassen solle.

Aus dem anschließigen wieder Rükerbittenden Schreiben des Gedachten Kupferstecher wolle beliebig sein das weithern unsere praeliminair Nothwändigkeithen hochgefälligst zu entnehmen.

Ich werde es ein Waagen, die so belobenswürdige Großmuth, und die Arth auf welche dise von Euer Hochgebohrnen dargereichten Vorschübe geschehen, zu gemißbrauchen; um so mehr, als da ich gleich von anbeginn dieser Ernsthaftten Unternehmung den calcul lediglich auf die 2000 f. gestützt; allein! um der compromissum (nachdeme mann Euer Hochgebohrnen und mich bereits in öffentlichen Blätter dem publico angekündet hat) zu entsprechen, *wäre unumgänglich erforderlich, die 1000 f., wenn es sonst Euer Hochgebohrnen gefällig sein solte, wenigstens höchstens mit Ende Januarii, oder anfang Februarii gütigst zufließen lassen*³⁹; In erstegung des bereits bewürkten, da mich das mehrmahlige Druklohn der bey nahe 3000 Bögen, dann die zur Abschrifften hintzu von der Statthalterey Buchhalterey (Bogen für Bogen in duplo pro 16–18 xr. gerechnet) verwendete Cancellisten allein enorme Summe, bey nahe gegen 700 f. gekostet solen, ohngerechnet deren dem Kupfer Stecher auf die verfloßene Sommer Reise und andere Materialien und Kupfer Platten dargereichten Summen.

In erwartung Euer Hochgebohrnen Rükantworth-Schreiben, und mir zu fernere Maaßnahme dienenden hochgefälligen Disposition, habe die Ehre in der grösten Hochschätzung und Verehrung zu sein

Euer Hochgebohren
Pest den 11 Dec. 1799.

ganz gehorsamstender
J. Lipszky Rittmeister

Prixner mellékelt levele

Wohlgebohrner!
Insonders Hochzuechrender Herr!

Das geehrte Schreiben dieses Monaths habe erhalten, und daraus ersehen, das I. G.⁴⁰ ein Schreiben von mir erwarteten, in welchen ich Sie zuversichtlich von unserer unternehmung benachrichtigen solte: Und habe also die Ehre I. G. zu ver-

39 A dőlt betűs részek az eredetiben aláhúzottak.

40 Ihre Gnade.

sichern, daß bey mir lauth unsern schon abgefaßten beratschlagungen, alles nur auf dero Wink beruhet mir Ordre zu geben, und zu einen Anfang zu schreiten; I. G. dürfen jezt gantz unbekümert seyn, deßen was mir zu vollenden zusteht, Sorgen Sie nur daß wir bald einen Anfang machen können, und da solcher freylich nicht ehe geschehen kan, als bis der Astronom zu stande, und auch die Comitате ihre berichtigung eingeschikt haben, denn bis dahin ist alle unsere unternehmung vergeblich.

Ich habe von Wien noch keine Nachricht erhalten können, wegen der Ödenburger und Canal Carte, muß also anstehen bis ich selbst nach Wien reiße, und so ist es auch mit meinen andern Expeditionen daselbst vor H. Karacz und vor mich, so auch wegen den Druk Papier zu der Carte, daß ich mir Proben nehme, und eine Gattung wähle die gut, und einen Preiß schluß, daß wenn ich solches brauche, nur komen darf lassen, dieses alles beruhet auf die in Contract bestimbte anticipirung.

Da also wie ich aus dero Schreiben vernehme, bis Georgi noch nicht angefangen werden kan, I. G. aber glauben das es zu meinen Vortheil beßer in Pest und Ofen, als hier in Preßburg seyn sollte, so entschlüße mich auf Georgi von hier hieunter zu siedeln, ich werde mir zu thun schon suchen zu verschaffen bis unsere Arbeith angeht; da ich mich hinunter zu gehen schon einmahl verpflichtet, so ist es gleich viel, ob ich ein Virl oder halb Jahr früher oder später dort bin, mein loschie⁴¹ ist aufgekündt, und was soll ich mir aufeine kurze Zeith ein andres miethen, welches Ihnen zur last fallen würde.

Doch dieses alles mit den Beding, daß mir die 1000 fl. 2 Monathe vor Georgi (nicht aber 2 Wochen, denn da wäre mir die Zeith zu meiner Expedirung zu kurz, und würde nur dadurch gehindert, meinen mir vorgesezten Plan in meinen Verichtungen fortzusezen) lauth geschloßenen Contract anticipirt werden, mit dem versprechen, das so bald ich zu unsern Anfang berufen, auch so gleich handanlegen werde.

Dieser Punkt aber da mir I. G. die 1000 f. nach geendigter Arbeith des ersten Blattes gleich wieder abziehen wollen, geht mir nicht in Sinn, etwas nach und nach bey jeden Blatt will ich mir gefallen laßen, aber nicht die ganze Summa auf einmahl, welches mir noch bey keinen Contract wiederfahren, bey der Gallizischen Carte hatte 700 fl. anticipation, aber es wurde mir nichts abgezogen, man hätte mich dadurch in meinen Arbeithen nur geschwächt, da man im Anfange immer volle Auslagen hat, hier hatte ich weder Holtz noch loschie zu besorgen, welches ich aber hier zu besorgen habe, nur das Kupfer schleifen was macht mir das für tägliche

41 A francia 'loge', 'logement': 'lakás, szállás' eltorzított alakja.

auslagen, welches doch fast die gantze Arbeith durch währt, und diese 1000 f. wenn ich alles Zusam in betracht nehme, als den Schriftstecher, den Zeichner wenn sich einer finden solte, welche beede von mir besoldet werden, nebst dem Quatir, holtz Schleifer läüth (da kombt beynahe eine ganze fabrique Zusam) die umsiedelung, die anschaffung nöthiger Sachen, dieses alles in betracht genohmen, ohne andern Kleinigkeiten der täglichen Notturft zu gedenken, wie muß ich die 1000 fl. auszirkeln um ein jedes deken zu können. Ich hofe also I. G. werden mich bey meiner aufrichtigen unternehmung und Fleiße den ich nicht sparen werde, nicht gedenken zu schwächen, noch viel weniger das Zutrauen, das ich zu I. G. in guten Vertrauen seze und bereits habe dadurch schmälere.

So haben wir auch bey Schlußung unsers Contracts einen Haupt Punkt in acht zu nehmen vergeßen, welches ich doch bey meinen ersten Anfang in meinen Schreiben schon erwähnt haben, nemblich wegen der bestelung der Kupfer Tafeln, sollen wir jedes mahl bey jeden Anfang einer Tafel, eine Platte bestellen, so arbeithen wir jede Tafel mit Ungewißheit, bestellen wir aber solche auf einmahl zugleich, so erkennen wir die Güte aller andern bey der ersten Tafel: doch zum wenigsten nur die helfte, und das Kupfer ist jezt gestigen, und war, ich bekomme jezo kein tt. unter 1 ft. welches ich bey meiner Ankunft in Preßburg um 16 Groschen zahlte, eine jede Tafel enthält an Gewicht bis 18 tt. dahero ist leicht auszurechnen wie hoch der betrag der helfte, oder aller Tafeln ausmacht, dann kombt noch das schleifen dazu att. pr. 24 xf.

Zwey Platten bringe ich mit wenn ich hinunter komme, daß solche bereit seynd, um gleich ohne hinderniße arbeithen zu können, auch können wir die andern bestelung der übrigen noch anstehen laßen, bis die erste Tafel vollendet ist, nun ist aber die Frage, ob ich in Pest auch solche Platten bekommen kan, wo nicht, so müste ich der Platten halber nach Schmölnitz auf den Kupfer hammer reißen, und solche dorten verfertigen laßen, den da bekomme ich das Kupfer aus der ersten hand, und billiger, und bekomme gutes und reines Kupfer.

Was die Probe Zeichnung anbetrift, oder daran auszustellen, oder zu sagen ist, werde mit Wohlgefallen anhören, wenn ich die Ehre werde haben bey Ihnen einzusprechen.

Da nun die reine Auszeichnung durch das gantze Werk auf mir liegt, aber doch trachten werde in Wien mir einen ausfindig zu machen, Solte I. G. aber einer aufstoßen, von dem Sie glauben, daß Sie mit ihm zufrieden sind, so ist es wohl schwer etwas auszusetzen, ohne daß man erst das freywillige begehren des andern vernimbt, Ich meyne Täglich 1 ft. hochstens 4 zwanziger, dieses muß aber nach den Tag bestimbt werden, kombt er einen Tag nicht so hat er auch keinen lohn, dieses ist der schwerste Punkt etwas gewißes voraus zu sagen oder zu bestimmen,

den ich voraus selbst nicht genau berechnen kan, als bis wir die erste Tafel werden vollendet haben, den ich kan nicht wissen wie lange H. Karacz an einer Tafel arbeiten, oder Zeith brauchen wirdt, bis er die erste geendiget haben wird, denn kan ich erst schlüßen, wie meine Rechnung steht, und so ist es auch mit den Zeichner. Kaßen I. G. große Raben schüßen das wir hinlänglich mit guten Raben federn versehen sind, denn wir werden solche brauchen.

Seyd meiner Abreise von Pest nach Preßburg, gienge mir alles verkhert, erst die Erdödische Arbeith versäumbt, meine andern Kundschaften haben sich an andere gewendet, weilen es durch die Ankündigung lauth wurde, das ich nach Pest gehe, 3tens habe mit H. Andasy einen Contract über 700 f. welche Arbeith die helfte schon fertig, er aber ist seith Pfingsten nach Wien gereiset, und bis dato noch nicht komen, weiß auch kein Mensch nicht wo er geblieben ist, ist das Werk also unvollendet liegen geblieben. Music⁴² Berken war der Zeith in Somer auch bey mir, und hatte verlangen, bey unsern Werk mitarbeiter zu seyn, da ich ihme aber gerade sagte, das er erstens zu theuer, und die Stelle schon mit einen andern besetzt wäre, ging er ganz verdroßen von mir, und kam nicht wieder.

Dieses ist es also was ich I. G. vordißmahl berichten kan, worüber ich bitte mir einen baldigen Entschluß fürüber einzusenden, der ich ansonsten mit wahrer Hochachtung und Ergebenheit verharre

Ihro Gnaden

Presburg den 25 Nov. 1799.

unterthänigster

Gottfried Prixner mp.

Kupferstecher

[Kivonat:]

1377. sz. Pest, 1799. december 11.

Lipszky kapitány úr jelenti őnagyságának, hogy a készülendő mappákból legfeljebb a jövő Szent György napra mustrául már szándékozik nyomtattatni; de mivel mind a képmetszőre, s mind egyéb Individuumokra és materialékra sok költségei vagynak, kéri őnagyságát, hogy januarius végére, vagy pedig legfeljebb februarius elejére néki 1000 forintokat küldeni méltóztatna, kikérvén őnagyságától az erre adandó választ.

42 A francia 'monsieur': 'úr' eltorzított alakja.

[Döntés/Megjegyzés:]

Válaszoltatott:

Örvend rajta őnagysága, hogy kapitány úr munkájában a F. K. Haditanács is segítségül fog lenni, és hogy érdemeire nézve kapitányi rangra emeltetett.

Amint hallja őnagysága, az astronomus utazásában némely punctumokat kihagyott, nem volna-e tehát szükséges egy recalculatiót s második ízbeli expeditiót tenni? hallván azt is, hogy még sok vármegyék tudósításait meg nem tették, nem volna-e hasznos a F. Haditanács parancsolatjából a vármegye inzenérjeinek feladatni, hogy minden circulusban egy legértelmesebb vármegye inzenérje az egész kerületet eljáván, s a mappát tudósításokkal együtt mindenütt megvizsgálván, arról jegyzéseit feltegye, de mindezeket őnagysága a kapitány úrnak bölcs belátására hagyja. Ami a megajánlott 2 ezer forintoknak két esztendő alatt leendő megadását illeti, valamint már őnagysága 1 ezer forintokat megadott, úgy szintén a másik 1000 forintokat akképpen osztotta fel, hogy 500 forint most újesztendőre, a másik 500-at pedig április hónapban le fogja tetetni, és így az egész summa 8 hónapokkal előbb ki fog fizettetni, mintsem az elejénten megajánltatott.

V.

1803. május 20. Pest.

MOL P 279 Festetics család levéltára. Directoratus. 33. cs. 532. sz.

Hochgebohrner Graf,

Innsonders Hochzuverehrender Herr! Herr!

Ich eile Euero Hochgebohrnen als den ersten und der thätigsten unterstützer meiner dießeitigen geographischen unternehmung zu benachrichten, daß ich eben mit der Mitte dieses lauffenden Monaths die Blätter meiner Charte von Ungern nebst der General Charte mittelst des General Commendo an die Löb. Statthalterey, und so ferners zur Einsicht S. Mayestaet eingesendet habe.

So wie es die Pflicht erheischt, da ich die größere Charte (wenn Sie sonst die censur glücklich passirt) S. Königl. Hoheit dem Palatin und Landständen widme; eben in dem Maaße bin ich für die mir von jeher, und besonders bey anbeginn meiner dißeitigen unternehmung bezeugte und wiederholte Aufmunterung, und in der folge mir so schnell als großmüthig aus eigenen Antrieb, auch werkhätige unterstützung, noch immer des wärmsten dankgeföhls Inne; als daß ich nicht zur strengsten Pflicht anrechnen solte bey disem Endlichen Schlußé meines Werkes,

hiemit nebst meinem Innigsten Dank, zum zeichen meines zwar schwachen, aber aufrichtig dankbaren Merkmahls, auch, des *General Blatt des Königreichs Ungern und angränzenden Länder, Euero Hochgebohrnen zum bleibenden denkmahl öffentlich zu verehren*; Erlauben Euer Hochgebohrnen gütigst dises kleine aber von wahr aufrichtig dankbaren Gefühle entschpringendes Merkmahl, und erhalten mich auch ferners in Ihre mir stets unschätzbahren Andenkens, der ich in der großen Verehrung Lebenslänglich bin

Euero Hochgebohrnen

Pest, den 20. Maii 1803.

unterthänigst ganz gehorsamstender

J. v. Lipszky Rittmeister

[*Kivonat:*]

532. sz. Pest, 1803. május 20.

Lipszky kapitány úr jelenti őnagyságának, hogy Magyarország lerajzolásának mappáit, úgyszintén egybefoglalt mappáját már elvégezte, s a General Commando által meg is küldettek a Felséges Helytartótanácsnak, melyek ha a censurán általmehetnek, Palatinus ő királyi hercegségének s az ország nagyjainak fogja szentelni, egész Magyarország s ahhoz tartozó országok leírása mappájával maradandó emlékezetül őnagyságát is meg fogja tisztelni.

[*Döntés/Megjegyzés:*]

Válasz iratott: Dicséretes munkájának szerencsés elkészülése felől való tudósítás annál kellemetesebb őnagysága előtt, mennél nagyobb tisztelője oly becses munkáknak, melyek a közhaszonra céloznak, s annak jeléül a legnagyobb mappái közül négy példázatra előrefizetést ajánl. Azon barátságos hajlandóságáért pedig az úrnak, mellyel maradandó emlékezetül Magyarország General Blattjét őnagyságának dedicálni kívánja, köszönetét jelenti, azon kéréssel, hogy méltóztasson arról tudósítást tenni a kapitány úr, mibe fog kerülni a metszetés, s azután további maga meghatározását ki fogja nyilatkoztatni őnagysága.

VI.

Schedius Lajos, Lipszky János és a Kilián Testvérek levele
Festetics Györgyhöz.

1803. augusztus 20. Pest.

*MOL P 279 Festetics család levéltára. Directoratus. 1803. 867. sz.**Schedius L. kézírása.*

Hochgebohrner, Hochzuverehrender Herr Graf!

Da Euer Hochgebohren, als der vorzüglichste Beförderer jeder patriotischen Unternehmung, bereits vor einiger Zeit mit einer namhaften Summe das hier angezeigte geogr[aphische] Werk zu unterstützen die zuvorkommende Güte hatten: so sind wir so frey, die schon damals an unterzeichneten Rittmeister Lipszky wirklich erlegten 2000 fl., als den Betrag für zwey Actien anzusehen, die Euer Hochgebohren zur Beförderung der Herausgabe dieser GeneralKarte zu nehmen gesonnen waren und noch sind. Demungeachtet aber dürfen wir das beyliegende gedruckte Sendschreiben Euer Hochgebohren um desto weniger vorenthalten, da es für zehn unserer größten Magnaten und Beförderer der Wissenschaften bestim[m]t ist, unter denen Hochdieselben den ehrenvollsten Platz einnehmen. Indessen senden wir dasselbe bloß in der Absicht, um Euer Hochgebohren sowohl von unserm bey der Herausgabe zu befolgenden Plan, als auch zugleich von den Verbindlichkeiten gebührend zu benachrichtigen, die wir uns in Betreff der zu dem bemeldtem Zwecke schon erhaltenen und zu erhaltenden Geldbeyträge selbst auferlegt haben. Nehmen Euer Hochgebohren hiemit die aufrichtigste Suldigung Ihrer großen Verdienste um die Beförderung alles Guten gütigst an, die mit der ungeheucheltsten Hochachtung leistet

Eurer Hochgebohren

Pesth, den 20. August 1803.

unterthänigste geographische Societät

J. v. Lipszky Rittmeister

des vacant Vécsey'schen Heussaren Regiments

Ludwig Schedius

Gebrüder Kilian

Buchhändler

[Kivonat:]

867. sz. Pest, 1803. augusztus 20.

Schedius Lajos professor és Lipszky kapitány urak, mint geographiai tudományra ügyelő társak, önagyságát az éránt tudósítják, méltóztasson Lipszky kapitány úr

által készített egész Magyarország földabrosza kiadására, megelőző jótevőséggel, Lipszky úrnak már letett 2000 forintokat mint két actiának értékét úgy tekinteni, melyeket ezen földabrosza kiadása segéllésére elvállalni szándéka volt s vagyon is őnagyságának.

2. Ez eránt való hirdetményt, mely tíz fő mágnásoknak s a tudományok segédeinek van szánva, csak azon végből közlik ő nagyságával, hogy tudhassa plánumjukat a kiadásban, mely tudósítást kötelességeknek esmérük.

T. Csaba Reisz: Briefe von János Lipszky an den Grafen György Festetics

Die Aufklärung brachte am Ende des 18. Jh. eine bedeutende Entwicklung in der Buch- und Druckausgabe. Die Verleger übernahmen aber die Erscheinung der wissenschaftlichen Literatur wegen der geringen Interesse und dem daraus ergebenden finanziellen Risiko nicht, die Authoren konnten ihre Werke nur mit Hilfe der aristokratischen Unterstützer zum Gemeingut machen.

Der Graf György Festetics unterstützte neben der Literatur unter anderen auch die Kartenfertigung und Ausgabe. Er unterstützte die Lipszkys Karte von Ungarn in 9 Blättern nicht nur durch die Übergabe der von ihm besessenden Karten, sondern auch mit 2000 Ft. Der Author bemühte sich die bedeutende Hilfe dem Grafen auch dadurch zu danken, daß er über die Arbeit und über deren Phasen schriftlich oder mündlich informierte. In dem Archiv in Keszthely (Ungarisches Staatsarchiv) sind 6, an den Grafen gerichtete Briefe von Lipszky zu erhalten.

Die Briefe entstanden zum Teil in der frühen Phase des Unternehmens (1798–99) und berichten auch über solche Pläne, die später wesentlich veränderten. So ist es z. B. zu erfahren, daß der Author die Karte ursprünglich auf 16 Blättern verfertigen wollte und das Größenverhältnis 1:384 000 gewählt hatte. Das Größenverhältnis der endgültigen Karte ist aufgrund der in diesem Zusammenhang vollgeführten Rechnen 1:480 000 festzustellen. In den Briefen sind auch der originelle, sich zur Landesgrenze besser richtende Weg der durch Dániel Bogdanich geführten astronomischen Expedition, die weiteren Umstände der Verfertigung der Karte, die Kupferstiche und des Erscheinen erwähnt. Die letzten zwei Briefe berichten über die Ausgabe und das Abonnieren der schon gefertigten Karte.

Die Daten der veröffentlichten Briefe präzisieren und ergänzen die Umstände der Entstehung der Lipszky-Karte und das von der Arbeit gestaltete Bild.

A
SIC ITUR AD ASTRA

1995. 1–2. számából

Tóth Tamás: Bach huszárok. A szolgabírói hivatalok személyzete az 1850-es években

Waktor Andrea: A Ballagi család

Hunfalusy Szabolcs: A fasori Evangélikus Gimnázium tanulójának társadalmi összetétele az alapítástól 1945-ig

Recenziók

Folyóiratszemle

Interjú Karády Viktorral

1995. 3–4. számából

Forisek Péter: Római kori emlékek a Balaton partjáról

Szatucsek Zoltán: A dél-balatoni borvidék a török korban

Katona Csaba: John Paget utazása Balatonfűre 1835-ben
(forrásközlés és forrástanulmány)

Kecskés Katalin: Kulturális törekvések szervezeti formáinak megteremtése a 19. századi Balatonfelvidéken

Karasz László: A balatoni települések infrastruktúrájának kiépülése a 20. században

HERMANN RÓBERT

TEMESVÁR OSTROMA 1849-BEN — BELÜLRŐL ÉS KÍVÜLRŐL, AKKOR ÉS UTÓLAG

Temesvár erődje 1848-ban a bánási főhadparancsnokság központja volt. A jól megépített, bár korszerűnek nem mondható erőd nem csupán egy volt a Habsburg-birodalom várai közül, hanem a Délvidék egyik legfontosabb katonai igazgatási központjaként is szolgált. A főhadparancsnokság és az alá rendelt alakulatok tiszteinek többsége nem rokonszenvezett az 1848 tavaszán bekövetkezett magyarországi változásokkal. Ám amikor V. Ferdinánd király 1848. május 7-én a magyarországi főhadparancsnokságokat a magyar hadügyminisztérium fennhatósága alá rendelte, tessék-lássék engedelmeskedtek. Temesvárott szolgált dandárparancsnokként Julius Jakob von Haynau altábornagy, akit éppen az új magyar kormány elleni kirohanásai miatt vezényeltek 1848 tavaszán Észak-Itáliába, s aki ezt a megaláztatást soha nem felejtette el a magyaroknak. Nem sokkal több jóindulat jellemezte a főhadparancsnokot, Ludwig Piret de Bihain báró altábornagyot, és az erőd parancsnokát, Georg Rukavina von Widovgrad báró altábornagyot sem. Az 1848 júniusától a Bánszágban is megkezdődő harcokban a főhadparancsnokság fegyveres ereje is a szerb fölkelők ellen harcolt. Az idegen kiegészítésű, különösen a galíciai ukrán és lengyel nemzetiségű lovas- és gyalogos alakulatok azonban egyre kevesebb meggyőződéssel teljesítették a parancsokat. A magyar ezredekben szolgáló nem-magyar tisztek egy része is bizonytalankodott, hogy a birodalom egységét veszélyeztető magyarok, vagy a bánási lakosság életét veszélyeztető szerbek oldalára álljon-e a küzdelemben.

A helyzetet számukra V. Ferdinánd 1848. október 3-i, magyar miniszteri ellenjegyzés nélküli, mind formai, mind tartalmi szempontból törvénytelen manifesztuma oldotta meg. Ebben az uralkodó feloszlatta a magyar országgyűlést, törvénytelennek minősítette Kossuth és társai ténykedését, az országot a haditörvények alá helyezte és Jellačićot nevezte ki teljhatalmú királyi biztossá. A temesvári haditanács, azaz a vár irányítását átvevő, magas rangú katonákból álló testület október 10-én hirdette ki a manifesztumot, s a Bánszágot a haditörvények alá helyezte. Egyben felmondta az engedelmisséget a magyar országgyűlésnek, s az országban a végrehajtó hatalmat gyakorló Országos Honvédelmi Bizottmánynak. A Bánszágban így egyszerre bizonytalanná vált a magyar erők helyzete. Annál is inkább, mivel nem sokkal korábban Arad, a másik fontos erődítmény őrsége is így cselekedett.

Az idegen ezredek vagy bevonultak Temesvárra, vagy a Bánságban található magyar csapatok ellen harcoltak.

Temesvár erődje ezt követően a szabadságharc végéig a „katonai ellenforradalom” biztos bázisa volt. A magyar politikai és katonai vezetés számára viszonylag hamar világossá vált, hogy Arad, Temesvár és a szerb felkelés fegyveres erői egymásra vannak utalva. 1848 őszén és telén azonban nem sikerült megtalálni az ellenük indítandó akciók megfelelő sorrendjét. 1849 januárjában pedig a magyar erők kiűrtették a Bácskát és a Bánságot, s a Maros vonalára húzódtak vissza; az értékeőbb csapatokat pedig a Közép-Tiszához vezényelték. Így aztán Temesvár reguláris katonasága a szerb fölkelőkkel karöltve 1849. március közepéig szilárdan kézben tartotta a Marostól délre fekvő területeket, két ízben is feltörte az Aradot körülvevő magyar ostromzárát, s élelemmel látta el az aradi várőrséget.

A helyzet 1849 áprilisában változott meg. Az Arad várának ostromát irányító immáron negyedik magyar parancsnok, Vécsey Károly gróf, vezérőrnagy sikeresen elvágtá a külvilágtól az aradi várőrséget. A bácskai magyar erők parancsnoka, Perczel Mór vezérőrnagy előbb a szerbek bácskai, majd bánsági táborait verte szét. Ez utóbbiak elleni akcióiban már segítségére volt József Bem altábornagy, aki Erdély megtisztítása után csapatai egy részével a Bánságba sietett. Először az ő csapatai foglaltak el megfigyelő állást a temesvári erőd környékén. Bem seregétől Vécsey Aradnál felszabaduló csapatai vették át az erőd megfigyelését, s Vécsey immáron szabályos ostromzár alá vette az erődöt. A kor hadászati elveinek megfelelő, szabályos ostromra a rendelkezésre álló eszközök elégtelensége és az időhiány miatt ugyan nem került sor, de a Vécsey parancsnoksága alatt álló V. hadtest így is mindent megtett az erőd bevételeére. Az 1848–49 őszén és telén aktívan védkező várőrség ezúttal is szívós ellenállást fejtett ki, bár lehetőségei alatt teljesített. Vécsey kitűnő teljesítményét jelzi, hogy 1849. június végéig, Arad megadásáig a várőrség létszáma meghaladta az ostromlókét, ennek ellenére a védők kitorései komolyan egyetlen egyszer sem veszélyeztették az ostrom folytatását.

1849. augusztus elején már csak napok kérdése volt, hogy az őrség kénytelen legyen feladni az erődöt. A védők felélték minden élelmiszer-készletüket, s már a várban található négy lábú élőlényekre került a sor. Az ostromlók elvágták a várat ellátó vízvezetékét, s a szomjukat az ásott kutakból oltó védők között a fertőzött víz következtében járványok törtek ki. Egyelőre azonban még nem sikerült rést lőni a várfalakon. Ezért is lett volna fontos, hogy a vártól minél tovább távol tartsák a cs. kir. és az orosz csapatokat. A szegedi összpontosítás elrendelése, majd Szeged feladása éppen ezt akadályozta meg. Vécsey az újabb visszavonulásról értesülve augusztus 4-ről 5-re virradó éjjel rohammal próbálta meg bevenni az erődöt, ám sikertelenül. Augusztus 7-én Szeged feladásának hírére az ostromágyúkat Aradra

küldte. Augusztus 9-én Temesvár alatt vette át a visszavonuló magyar főszereg vezérletét Henryk Dembiński altábornagytól József Bem altábornagy. Bem támadásba kezdett, de súlyos vereséget szenvedett. A visszavonulókat késő éjszakáig Vécsey és Kmety vezérőrnagyok csapatai fedezték. A győztes cs. kir. csapatok felmentették Temesvárt az ostrom alól. A vereség következtében a főszereg felbomlott, s Lugoson alig 20–25 000 embert sikerült összeszedni az 50 000 főnyi haderőből. Ezzel a további ellenállás értelmetlenné vált. Ahogy Klapka György írta: „Világos csak zárjelenete volt a szomorú drámának. Szabadságunk valóságos sírja Temesvár”.¹

Temesvár ostromáról és védelméről több naplót és emlékiratot is ismerünk. A várórség parancsnoka, Rukavina altábornagy már augusztus 10-én hosszú előterjesztést juttatott el Gyulay Ferenc gróf altábornagnak, osztrák hadügyminiszternek, s ebben javasolta a várórség több tisztjének kitüntetését. Előterjesztését megtámogatandó, rövidesen eljuttatta a miniszternek a vár védelméről beszámoló hadinaplót is.² Ennek a naplónak az átdolgozott, és személyes naplójegyzetek alapján némileg kibővített változatát tette közzé még 1849 októberében Karl Hirschfeld.³ Az őrségnek segédkező Ambrózy Lajos báró, volt Temes megyei adminisztrátor (főispáni helytartó) és a polgári közigazgatást irányító temesi komité elnöke 1850-ben tette közzé visszaemlékezését. Az ostrom időszakáról beszámoló részek az ő munkájában is nagyrészt a hadinaplón alapulnak.⁴ Az 1849. nyári hadműveletek történetét feldolgozó Wilhelm Ramming ezredes, Haynau vezérkari főnöke is ezt a naplót használta az ostrom leírásához.⁵ Szintén ez a hadinapló szolgált annak a munkának az alapjául, amely a Temesvár védelmének emlékére 1853. január 17-én avatott emlékmű felállítására jelent meg.⁶ Ennek a naplónak, illetve átszerkesztett

1 A vár ostromának alapos, a szakirodalmat és a levéltári anyagot egyaránt hasznosító kitűnő feldolgozását ld. *Csikány Tamás*: Temesvár ostroma 1849-ben. Megjelenés alatt a *Hadtörténelmi Közlemények* 1996. évi évfolyamában. Ezúton mondok köszönetet a Szerzőnek, hogy munkáját kéziratban használhattam. Klapka kijelentését a „Századunk” 1869. február 7-i számából idézi *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. III. köt. Bp., 1888. 460. p.

2 *Hadtörténelmi Levéltár. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.* (= HL 1848–49.) 42/376. (Másolat és gépelt másolat).

3 [*Hirschfeld, Karl*.:] Die Belagerung von Temesvar im Jahre 1849. (Tagebuch von 107 Tagen.) Temesvar, 1849. 2., jav. kiadása uo., 1850.

4 [*Ambrózy Lajos*.:] Temesvár im Jahre 1849. Während der Belagerung geschrieben. Wien, 1850.

5 [*Ramming, Wilhelm*.:] Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850. 372–385. p.

6 *Rückblicke auf Temesvár bei der Enthüllungsfest der Monuments am 17. Januar 1853 für*

és kivonatolt változatainak szolgálai másolását figyelhetjük meg a vár védelmében részt vevő alakulatok történetének összefoglalóiban is.⁷

Az ostromot elviselni kényszerülő polgári lakosság köréből két naplót ismerünk. Az egyik Bogma István történésze, aki 1848. október 10. – 1849. augusztus 10. között vezette naplóját. 1849. június 18-ig Temesvár Józsefváros nevű külvárosában lakott, majd megunva az ostromlók és ostromlottak ágyúpárbaját, átköltözött Szabadfalvára (Freidorf).⁸ A várban élte át az ostromot Lapónyi Alajos, a kegyes tanító rendiek temesvári társházának főnöke és gimnáziumának igazgatója. Lapónyi naplójegyzetei 1849. január 10-én kezdődnek, s június 30-ig tartanak. Ezt követően kolerás megbetegedése miatt nem tudta folytatni naplóját, s július 17-én meghalt.⁹

Az ostromlók naplói közül egyelőre egyetlen egyet sem ismerünk. Valószínűleg naplójegyzetei alapján írta meg visszaemlékezéseit a neves családtörténész, Nagy Iván, aki a 49. honvédszászlóalj Aradra, majd Temesvárra vezényelt egy századában szolgált. A századot július elején az aradi cs. kir. várórség kíséretéként Szegeden át a Dunántúlra irányították, s többé nem csatlakozott az ostromsereghöz.¹⁰ Az

die tapfere Vertheidigung der Festung im Jahre 1849. Temesvár, [1853.] (a továbbiakban Rückblicke).

- 7 *Blažeković, Karl von*: Chronik des k. k. 31. Linien-Infanterie-Regimentes, gegenwärtig Großherzog Friedrich Wilhelm von Mecklenburg-Strelitz. Wien, 1867.; *Hoffmann von Donnersberg, August*: Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 61. 1798–1892. Wien, 1892.; Schwarzenberg Uhlanen. (K. k. Uhlanen Regiment Nr. 2.) 1790–1887. Tarnów–Wien, 1887. (a továbbiakban Schwarzenberg Uhlanen); Geschichte des k. k. achten Uhlanen-Regimentes Erzherzog Ferdinand Maximilian von seiner Errichtung 1718 bis August 1860. Wien, 1860. (1848–49-ben 3. könnyűlovas ezred); *Formanek, Jaromir*: Geschichte des k. k. Infanterie-Regiments Nr. 41. derzeit Josef Freiherr Vecsey de Vecse et Börölylő-Isáfga k. k. Feldmarschall-Lieutenant. II. Band. Czernowitz, 1887.
- 8 Bogma István naplójegyzetei Temesvár 1849. évi ostromáról. Közli dr. Berkeszi István. In: Történelmi és Régészeti Értesítő. A Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat Közleményei. 1904.
- 9 *Lapónyi Alajos*: Temesvár város történetéhez. Naplójegyzetek 1849-iki január 24-től egész 1849-iki június 30-ig. Közli Pfeiffer Antal. In: Történelmi és Régészeti Értesítő. A Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat Közleményei. 1888. (Átvétel a Temesvári R. Kath. Főgymnasium Értesítőjéből, 1887–1888. Megjelent még *Pfeiffer Antal*: A temesvári r. kath. főgymnasium története. Temesvár, 1890.)
- 10 Nagy Iván naplója. I. köt. 1825–1848 [1849]. Palóc Múzeum, Balassagyarmat. Helytörténeti Gyűjtemény (a továbbiakban *Nagy I.*) — A naplót tudomásunk szerint hárman hasznosították: *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988. (a továbbiakban *Bona*, 1988.), *Kovács Anna*: Nagy Iván (1824–1898). In: Reformgondolkodás Magyarországon a XIX. században.

emlékiratok közül legfontosabb Potemkin (később Egervári) Ödöné, a 14. (Lehel) huszázred hadnagyáé.¹¹ Székely Elek százados, Bem testőrszázadának parancsnoka az 1849. május 12-i freidorfi ütközetről írta meg visszaemlékezését.¹² Az 1880-as években írta meg visszaemlékezését Kováts István, aki az ostromtűzér-ségnél szolgált tüzmasterként.¹³ 1887-ben írta meg visszaemlékezését Major István tüzér hadnagy, aki 1849. június elejétől vett részt a vár bombázásában.¹⁴ A vár ostromának utolsó napjairól, az augusztus 9-i temesvári csatáról és az V. hadtest felbomlásáról számol be Végh Bertalan alezredesnek, a hadtest segédtisztjének visszaemlékezése, s egy másik, névtelen memoáríró.¹⁵ A magas rangú tisztek többségétől csak haditörvényszéki vallomásokot ismerünk, amelyekben, érthető módon, igyekeztek minél rövidebben foglalkozni az ostrom történetével.¹⁶

Az itt közölt napló írója a várban élte át az ostromot, egészen 1849. július 2-ig. Ezen a napon kb. 800–1000 polgári lakos hagyta el a várat. Elképzelhető, hogy a napló írója is közöttük volt, s naplójegyzetei ezért szakadtak meg. A naplóíró nem különösebben azonosult sem az ostromlókkal, sem a védőkkel. Mindvégig magyarokról és császáriakról vagy osztrákokról beszél. Naplójegyzetei kiegészítik Lapónyi és Bogma tudósításait, s szükséviségük ellenére is jól mutatják a polgári lakosság szenvedéseit.

Az ostromlók között szolgáló honvédtiszt visszaemlékezése a temesvári ostrom krónikásának, Potemkin Ödönnek a gyűjteményében maradt fenn. A véletlen folytán elbeszélése éppen akkor kezdődik, amikor a várbeli polgár naplója véget ér. A szerző — mint ez az elbeszéléséből és a hozzá csatolt térképmellékletből kiderül

Szerk.: Szivircsek Ferenc. Salgótarján, 1989. (Museumi Értékező V.), *Süttő Szilárd: A 49. honvédszászlóalj története.* (szakdolgozat, ELTE BTK, 1988.)

- 11 *Potemkin Ödön: Az 1849-ik évi magyar hadsereg feloszlásának okai az aradi s temesvári táborozással.* Pest, 1867.
- 12 *Székely Elek: A temesvári csata.* In: *Vahot Imre–Gánóczy Flóris: [Honvédek könyve.] Történelmi Adattár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból.* Pest, 1861. III. köt. 57–63. p.
- 13 *Kováts István: Egy szegény pórfüü önéletrajza.* S. a. r. Bálint Sándor. Az előszót írta Zombori István. Bp., 1981.
- 14 *Major István: Honvédelményeim. – – negyvennyolcas tüzérhadnagy emlékezései.* S. a. r. Szűcs Sebestyén. Bp., 1973.
- 15 *Végh Bertalan: A temesvári csatától a nagyváradi fegyverletélig.* In: 1848–49. Történelmi Lapok. Szerk.: Kuzskó István. 1892. 233–234., 245–246. p.; *Fegyverletétel Borosjenőn.* In: *Korányi Viktor: Honvédek napló jegyzetei.* 2., jav. kiad. Pest, 1861. 197–202. p.
- 16 *Így Vécesey Károly tábornok, az ostrom vezetője is. Vallomását ld.: Az aradi vértanúk.* Szerk.: Katona Tamás. (a továbbiakban *Az aradi vértanúk*) II. köt. Bp., 1979. 112–118. p.

— az 58. honvédszászlóaljnál szolgált, tiszti rangban.¹⁷ Az elbeszélés alapján a főhadnagyi vagy hadnagyi rang tűnik a legvalószínűbbnek. Mivel századának száma sem a harcrendekből, sem a szövegből nem derül ki, nevét csak találgathatjuk. A fennmaradt tiszti névsor és Potemkin emlékirata alapján több lehetséges jelöltünk is lehet. Mivel a július 4-i kitörés visszaverésében az 58. zászlóalj Montskó Ferenc százados vezette két (3. és 4.) százada vett részt, hősünk ezek valamelyikében szolgálhatott.¹⁸ Tudjuk, hogy a 3. század századosa, Roediger Alajos ekkor az V. hadtest mérnökkarában szolgált.¹⁹ A század egyik közvitézének neve előfordul az Aradnál hátramaradt zároló erők parancsnokának, Boros Ignác alezredesnek a június 6-i napiparancsában.²⁰ Ezek alapján biztosra vehetjük, hogy az emlékirat szerzőjét az 58. zászlóalj 3. századának tisztjei között kereshetjük. A tisztikar 1849. június 26-i névsora szerint Mohr Gusztáv főhadnagy (később százados), Uhrinyi László és Szakál Béla hadnagyok jöhetnek szóba. Gustaw Mohr 1821-ben, Czortkowban született. 1839-től Magyarországon élt, illetve egy magyar gyalogezredben szolgált. 1867–68-ban a Tolna megyei honvédegylet tagja volt, s Tolnán élt.²¹ Uhrinyiről tudjuk, hogy az 1849. július 4-i kitörés visszaverésében kitüntette magát, s ezért meg is kapta a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályát. 1867–68-ban a Békés megyei honvédegylet tagja volt, igazolt főhadnagyként. Elképzelhető, hogy azonos azzal az Uhrinyi Lászlóval, aki 1850-ben Békéscsabán élt.²² Szakálról Bona Gábor hadtörténész szívességéből jutottunk életrajzi adatokhoz. Ezek szerint Szakál 1829-ben született Kőröstarcsán, mérnöki végzettséggel rendelkezett. 1848 őszén előbb a békési lovas nemzetőrségnél szolgált, majd önkéntesként állt be az 58. honvédszászlóaljba, ahol őrmesterként kezdte pályafutását. Borosjenőnél tette

-
- 17 Az V. hadtest 1849. június 2-i harcrendje szerint ez volt az a zászlóalj, amelynek öt százada Temesvár alatt, egy pedig Újaradon szolgált. HL 1848–49. 31/129. és 31/62 1/2.
- 18 *Potemkin Ö.*: i. m. 77. p. Erre mutat, hogy a Vécsey Károly által július 7-én kitüntetésre felterjesztett tisztek között az 58. zászlóaljból e két század tisztjei, Moncskó (Montskó) Ferenc százados és Uringer (helyesen Uhrinyi) László hadnagy szerepel. Kossuth Lajos összes munkái. XV. kötet. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Sajtó alá rendezte Barta István. Bp., 1955. 732. p.
- 19 *Bona*, 1988. 507. p.
- 20 Magyar Országos Levéltár (= MOL) H 147 Az 1848–1849. évi minisztériumok levéltára. Vegyes iratok. 10. doboz. A temesvári (helyesen: aradi) ostromsereg parancskönyve.
- 21 *Bona*, 1988. 507. p.
- 22 *Mikár Zsigmond*: Honvéd Schematismus, vagy is: az 1848/9-ki honvédseregből 1868-ban még életben volt főtiszteknek névkönyve. Pest, 1869. 16. p., *Oláh György*: Békésvármegye 1848–1849. Gyula, 1892. II. köt. 445. p.

le a fegyvert. Ezután besorozták, s 1852. június 30-ig a cs. kir. hadseregben szolgált; ekkor jelentős megváltási díj fejében hazaengedték. 1909-ben halt meg Kőrös-tarcsán. Mivel az emlékirat szerzője nem szól sem arról, hogy századparancsnok lett volna, sem arról, hogy kitüntette volna magát; valószínűsíthető, hogy Szakál Béla a szerző.

A német nyelvű naplót a szerző sajátos ortográfiájának megtartásával, a magyar nyelvű visszaemlékezést a jelenlegi helyesírási és központosítási szabályoknak megfelelően, de az egyéni nyelvhasználatra jellemző hangzások megtartásával közöljük.

Anmerkungen und Skizzen seit dem Belagerungs-Zustand von Temesvár im Jahre 1849

April 25. Einzug des General Bem mit einer Truppen Abtheilung in die Josephstadt.

26. Placat in der Festung wegen Schließung der Thöre.²³

27. Placat strenge Maßregeln, auferlegte Strafen für Verrath nach Kriegsgesetzen.²⁴

May 1. Heute fielen die ersten Kannonenschüße von den Wällen der Festung gegen die Josephstadt.

Das Lager der kaiserlichen Truppen beginnt in der Vorstadt Fabrique²⁵. Das schwere Geschütz der Festungs Truppen so wie die Vorposten stehen beim Kantonier. Hauptquartier des General Bem in Freidorf.

10/11. Die Schlacht bei Freidorf,²⁶ Brand der Heimischen Windmühle, Zerstörung der Brücke auf der Béga.

23 Közli *Hirschfeld, K.*: i. m. 18. p.

24 Közli *Hirschfeld, K.*: i. m. 18. p.

25 Magyarul Gyárváros.

26 A freidorfi ütközet a többi forrás egyöntetű tanúsága szerint nem május 10–11-én, hanem 12-én hajnalban és délelőtt zajlott le. A cs. kir. helyőrség Christian zu Leiningen-Westerburg vezérőrnagy vezette dandára a 41. (Sivkovich) gyalogezred 1–2. zászlóaljával (1200 fő), a 16. (Zanini) gyalogezred három századával (200 fő), a 13. (román-bánsági) határőr gyalogezred két századával (300 fő), a 3. (Ferdinánd Miksa) könnyűlovas ezred különítményével (20 fő), a 2. (Schwarzenberg) dzsizidásezred hat századával (600 fő), 16 löveggel és 3 rakétával rajtaütött a magyar ostromseregen. A Perczi Mihály alezredes vezette, 12 század gyalogosból, négy század huszárból és 12 lövegből álló dandár négy óra hosszat tartó harc után visszavonult. A magyar visszavonulást a lovasság és az ún. élite-század bevetése tette lehetővé. A kitörés

14. Manöver, und Schießen aus der Festung gegen die Mihala,²⁷ bei welcher Gelegenheit auch mein Garten nächst der Mehala vorsätzlich mit Auftrag durch dem k. k. Feldwebl Nicolits angezündet, und abgebrannt ist, gleichzeitig das Eindringen der ungarischen Truppen, in die Vorstadt Fabrique Nachmittag 4 Uhr. Der gänzliche Rückzug in die Festung mußte von k. k. Militair geschehen.²⁸

17. Abends und in der Nacht darauf erfolgte der Brand von Holzstadt,²⁹ und Bretter Magazin,³⁰ unter starker schauerlicher Plänklerery.

18. Um 4 Uhr früh wurde die Festung zuerst von der ungarischen Macht beschossen, es wurden einige Häuser insbesondere aber das Gewölb des Herrn Moran merkwürdig beschädigt, und zwar mit Granaten. Die Kanonade dauerte unter lebhafter Beantwortung von den Festungswellen beiläufig eine Stunde.

19/21. Barikardirung der Gewölbthüren, und Fenster, Furcht und Besorgniß tritt ein.

22. Wiederholte Beschießung der Festung mit Kugeln, und Haubitzen 1/2 4 Uhr früh, welche bis nahe 7 Uhr dauert, es wurden mehrere Häuser beschädigt, besonders merkwürdig, und bezeichnenswerth ist der Schaden in den Zimmern im 1-te Stock des Herrn Schneidermeisters Moran, welches Haus neuerdings zwei Kugeln durch die Fenster erhielt. Die Erwiderung von den Festungs Wällen geschah erst nach dem 7-t Schüße.

23/25. Die Baricardirung der Gewölbthüren, und Fenster mittelst Bauholz, Pfosten, Klafterholz, Säcken mit Frucht oder Erde wird eifrigst fortgesetzt. Die Gewölber sind nur halb offen. Allgemeine Bestürzung, Furcht, Geschäftslosigkeit, das Ausziehen vieler Familien besonders aus den oberen Stockwerken in die Casamatten, das nächtliche Plänkeln ist fortwährend stark.

sikere és a magyar csapatok rendeződése után a cs. kir. csapatok visszavonultak a várba. A magyar veszteség legalább 100 fő volt (a cs. kir. csapatok 300 halottra és sok sebesülte becsülték), a cs. kir. csapatok 14 halottat, 37 sebesültet, 19 halott és 31 sebesült lovat vesztettek. *Potemkin Ö.*: i. m. 57–59. p., *Rückblicke*, 27–31. p., *Széky E.*: i. m. 57–63. p.

27 Azaz Mehala, a vártól északnyugatra fekvő külváros.

28 A Mehala elleni kitérésben a 61. (Rukavina) gyalogezred három, a 13. (román-bánsági) határőr gyalogezred két százada, fél század dzsidás, hat löveg és 100 műszaki katona vett részt. Céljuk a mehalai magyar ágyúállások kiépítésének megakadályozása volt. A cs. kir. csapatok felgyújtották Stefanovics, Módos, Feldinger és egy özvegyasszony majorját. *Bogma I.*: i. m. 75. p., *Lapónyi A.*: i. m. 183. p., *Rückblicke*, 31–33. p. A cs. kir. veszteség 20 halott, 8 sebesült, 1 fogoly és 1 sebesült ló, a magyar veszteség 3 halott és 6 sebesült volt.

29 Azaz a faraktárak. Ezek a Bel- és a Józsefváros között, a Béga balpartján voltak találhatóak.

30 A kamarai faraktár a Gyárváros elején volt.

26. Trübes Wetter, Versiegelungen mehrerer Wohnungen in 2-te Stock mit den Aussichten in die Ferne. Abends wurde ein großes Feuer gegen Lugos wahrgenommen.

28. Nachmittag starke Kanonade von den Wällen der Festung.

31. Auswanderungs Versuche von Proletariat aus der Festung bei 500 Personen.³¹

Juny 1. Die Abtragung des Thurmes der Piaristen wird vorgenommen,³² Rückzug der Ausgewanderten in die Festung. Nachmittags 3 Uhr versuchsweise sind mehrere Pferde gestochen und eingepöckelt worden.

3. Vom 10 Uhr Abends bis 4 Uhr früh wurde von der Wall in die Fabrique mit Granaten geschossen und zwar jede Viertel Stunde, es sind jedoch von den Ungarn keine Schüsse erwidert worden.

5. Einzellne Schüsse fielen bei Tags aus der Festung, Abends darauf starkes Plänkle der ungarischen Vorposten.

6. Vormittag wurde ein großer Rauch nächst den Jagdwald sichtbar, der Zweck des Brandes ist nicht bekannt.³³

8. Nachmittag 6 Uhr wurde ein Ausfall von den Uhlanen versucht, worauf ein beiderseitiges heftiges Geplänkl entstand, dann wurde von den Wällen kanonirt, während von Seiten der Ungarn auch mehrere 3 u[nd] 6 U-der Kugeln in die Stadt herein fielen.³⁴

31 A várat elhagyni szándékozókat a magyarok nem engedték át, mivel bentmarasztásukkal is csökkenteni szándékoztak a várban lévő élelmiszer mennyiségét. A kívándorlókat csak másnap hajnalban engedték vissza a várba, azzal a feltétellel, hogy a fegyverfogásra alkalmasok a háború idejére szolgálatot vállalnak. Őket a 61. (Rukavina) gyalogezredbe sorozták be, a cselédek visszatértek gazdáikhoz, a többieket az erődítési munkáknál alkalmazták. A Rückblicke 400-ra, *Bogma I.*: i. m. 185. p. 300-ra teszi a várat elhagyni szándékozók számát.

32 Ti. eltávolították a toronytető faréseit.

33 Vécseynek a Vadászerdőben lévő táborát gallyakból font sátrak alkották. Ezen a napon — állítólag a sátorban történt főzés következtében — az egyik ilyen sátor kigyulladt, s a tűz a többire is átterjedt. *Bogma I.*: i. m. 79. p. A tábor leégéséről szöbeszéd alapján számol be Serguel Nepomuk János aradi polgár is. In: *Hermann Róbert*: „Ez volt az év! Csudáknak éve!” 1848–49-es dokumentumok kiállítása az Eötvös József Gimnáziumban. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc dokumentumai Dobák Géza gyűjteményéből. Bp., 1994. 57. p.

34 A 2. (Schwarzenberg) dzsidászred fél százada és egy fél század gyalogos a Bécsi-kapun át kitört, hogy a magyarokat a Mehalában, a gyarmati út és az ún. Praesidens-kert (a görögkeleti püspök kertje) mögötti erők felfejlődésére és megmutatására készítse. A cs. kir. csapatok egy sebesültet veszítettek. Rückblicke, 43–44. p., *Lapónyi A.*: i. m. 187. p.

9. Es wurden Nachmittag mehrere Bomben in die Josephstadt, wie zu hören gegen die Bürger Wiesen, und auf das Carl Sprungische Haus geschossen.

NB. am 10. Ist mein liebes Weib, welche seit 8 Wochen an heftigen Magen Krämpfe, welche mehr aus Schrecken und Angst sich täglich vermehrten, und dem Zustand verschlimmerten mit allen Sterb Sakramenten ersehen worden — und zugleich sowohl in der katholischen als ewangelischen Kirche für sie gebethet worden — und so ist sie zu meinem Frost und besondere Freuden heute als dem 11-t um vieles besser geworden und die Herrn Doctors geben wieder gute Hoffnung auf baldige Besserung.

11. Um 1/2 Uhr Vormittag began eine heftige Kanonade von den Festungs Wällen, welche mit lebhaften Bombardement von der ungarischen Heeresmacht ununterbrochen bis 13 Abends 9 Uhr beantwortet wurde. Dies unterbrach ein Regen welcher 1/2 Stunde dauerte, darauf wurde das Bombardement fortgesetzt wie früher Tag und Nacht, und es hat bis 15-te 7 Uhr Früh gedauert wie man behauptet, soll eine Kanonenkugel oder Bommer [Bomber] von dem Wall in die ungarische Batterie, oder vielmehr in einen Bombenhafen gekommen seyn, worauf ein Explosion geschah, als wären beiläufig 8 oder 10 Bommen [Bomben] nach Art eines Platonfeuers [Pelotonfeuers] zerplatzt, hierauf erfolgte eine Pause bis 12 Uhr Mittag, dann began verneutes das Bombardiren Tag und Nacht.³⁵

15. In der Nacht wurde von einer großen Anzahl der ungarischen Vorposten unter starken Lärm stark geplänkelt, und es mußten wie zu hören war, die österreichischen Vorposten sich in die Festung zurückziehen, bombardirt wurde bis 16-t 12 Uhr Vormittag.³⁶

16. Vor 12 Uhr Mittag wurde ein Parlamenter von der ungarischen Macht heringesendet, die Depesche ist ihm vor dem Thore abgenommen worden, deren Inhalt vielfach ezählt wurde.³⁷ Es entstand hierauf eine Pause bis 12 Uhr Nachts, dann wurde von den Festungs Wällen mit Mörser, Bommen [Bomben], und Granaten in die Josephstadt und Mihala bis 1/2 3 Uhr lebhaft geschossen, die Beantwortung von den Ungarn geschah in gleichen Maß.

35 *Lapónyi A.*: i. m. 190. p. szerint „egy várbeli bomba a magyarok golyós szekerei közé esett és ez gyújtott, ezután jött a sortüzelés.” A Rückblicke, 48. p. szerint a Dokoupil ágyús által kilőtt bomba az Újvilág külvárosban egy ellenséges üteg mellett robbantott fel 60–90 bombát.

36 A rohamban két század vett részt, s felgyújtották a józsefvárosi fahidat. A magyarok hat sebesülte vesztettek; egy Ritter nevű tüzér (a Rückblicke, 49. p. szerint egy, a német légióban szolgáló porosz származású honvédtiszt) fogságba esett. *Bogma I.*: i. m. 80. p.

37 A várórség nem volt hajlandó átvenni a követ által hozott felszólítást, mondván, hogy csak szóbeli érintkezésre hajlandó. Rückblicke, 49. p.

17. 1/2 3 Uhr Früh Pause bis Nachmittag 4 Uhr worauf ein gegenseitiges Beschießen, mit Kugeln und Bomben bis 1/2 8 Uhr Abends erfolgt ist.

18. Nachmittag 6 Uhr wurde ein Ausfall von der Festung vermacht, es mußten aber die kleinen Abtheilung von Truppen sich zurückziehen, was eine lebhafte Kanonade veranlaßte, in die Festung fielen auch mehrere Bomben [Bomben], der Ausfall geschah auf die Vermuthung die ungarische Macht sey abgezogen.³⁸

20/21. Nachmittag 3 Uhr fielen beiläufig 6 Kannonenschüße von der ungarischen Armee, welche ist nach dem 6-t Schuße beantwortet wurde, hierauf erfolgten Kanonenschüße in die Festung bis 1/2 6 Uhr abends.

21. Nachmittags 4 Uhr wurde mit kleinen Geschütz von den Wällen geschossen, damit das Gras auf der Glasié³⁹ abgemäht werden könne.⁴⁰

23. Gegenseitige Näkereyen⁴¹ und Schimpf der Vorposten hat ein Bombardement hervorgebracht, welches bis nach 3 Uhr früh den 24-t gedauert hat, es wurden von den Festungs Wällen Bomben [Bomben] in die Fabrique, und Mihala geworfen, dagegen fielen auch viele in die Festung und es sind erneuert mehrere Häuser bedeutend beschädigt worden, auch wurde gegenseitig mit volle Kugeln geschossen.

24. Nachmittag 6 Uhr geschah auf den Wall ober dem Siebenbürger Thor ein durch Unvorsichtigkeit eines Feuerwerkers ein Unglück, es sind nemlich [!] zwey Bomben [Bomben] losgegangen, welche zwey Kanonier getödtet, und drey andere verwundet haben.⁴²

27, 28/29. Es geschehen in diesen Tügen von Festungswerken viele Kanonenschüße.

30. Nachmittag 4 Uhr kam ein Parlamenter⁴³ von den ungarischen Heere, dessen Depesche lautete, daß alle wehrlosen Einwohner der Festung binnen 24 Stunden

38 A kitöréskben a 2. (Schwarzenberg) dzsidásezred kb. 100 katonája vett részt. Egyiküket lelőtték, lovát elfogták. A dzsidások egy honvédet ejtettek foglyul, aki azt vallotta, hogy az oroszok betörték Erdélybe, s Arad még a cs. kir. csapatok kezén van. Rückblicke, 50. p., *Bogma I.*: i. m. 81. p.

39 Glacis, azaz vársíkam, várlejtő: a vár vagy erőd előtti nyílt tér.

40 Ti. a várban lévő lovak számára szükséges takarmány biztosítása céljából.

41 Neckereien

42 Erről az esetről a Rückblicke hallgat. *Lapónyi A.*: i. m. 191. p. szerint „a tüzérek rakétákat készítettek; ezek gondatlanságból meggyulladtak, s így többen súlyosan megsérültek”.

43 A Rückblicke, 55. p. a parlamentérkezését június 29-re teszi. A parlamentér Potemkin Ödön, a 14. (Lehel) huszárezred hadnagya volt (1823–1895). Később akadémiai tiszttviselő, majd könyvtártiszt lett. Küldetését részletesen leírja hivatkozott emlékiratában, 67–73. p.

frey abziehen und auswander dürfen, was von Seite des k. k. österreichischen Kriegerathe genehmigt wurde. Die Auswanderung geschah am 2. July.⁴⁴

Magyar Országos Levéltár, R 31 Mohács utáni gyűjtemény. Emlékezések, naplók. No. 1035.

Visszaemlékezés Temesvárra. Jegyzetek az 1849-ik évi hadjáratból (Egy honvédtisztól)

Az V-ik hadtest gróf Vécsey tábornok⁴⁵ vezénylete alatt Arad környékén táborozott, részint az aradi vár körültáborlásával, részint a Maros-vonal őrzésével foglalkozva, midőn ápril hó végén Bem altábornagy Erdélyből a Vaskapu-szoroson át a Bánságba nyomulván, a Lugosról előle visszavonuló császári haderőt a temesvári várba szorította. — Ezen hadművelet következtében gróf Vécsey tábornok két honvédzászlóalj⁴⁶ az aradi vár cernírozására⁴⁷ hátrahagyván, mintegy 5000 emberrel Aradról szinte Temesvár alá nyomult, s május 14-én Gyárvárost rohammal bevévén, Temesvár körültáborlását⁴⁸ megkezdte,⁴⁹ felváltván Bem erdélyi hadait, melyek az e tájban Orsovánál Oláhországból⁵⁰ betört császári sereg visszanyomására az Al-Dunáig siettek.⁵¹ Zászlóaljunk egyik százada, melyhez én is beosztva valék, szolgálattétel végett Újaradra visszamaradván, csak június 9-én, midőn az aradi

44 A Rückblicke, 56. p. az újabb kivándorlást július 1-re teszi, s a távozók számát 800 főre becsüli. *Bogma I.*: i. m. 82. p. július 2-át ír, s 1000 távozóról szól. *Potemkin Ö.*: i. m. 73. p. szerint 4–5000 fő hagyta el a várat.

45 Vécsey Károly, gróf (1807–1849), cs. kir. őrnagy a 2. (Hannover) huszárezredben, honvéd vezérőrnagy, ekkor az V. hadtest (arad–temesvári ostromsereg) parancsnoka, az aradi vértanúk egyike. Életrajzát ld. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. 2., bőv. kiadás. Bp., 1987. 330. p. (a továbbiakban Bona, 1987.), Az aradi vértanúk, I. köt. 37. p.

46 Arad alatt valamivel nagyobb erők maradtak. A hadtest 1849. május 16-i létszámkimutatása szerint az 58. honvédzászlóalj hat, a 36. három, az 59. egy, a 68. két, a csanádi önkéntesek egy százada, a 4. (Sándor) huszárezred és a békési önkéntesek egy-egy százada és 34 löveg. HL 1848–49. 28/172.

47 ostromzár alatt tartására

48 ostromát (a német Belagerung szó magyarítása)

49 A Gyárvárost a 29. honvédzászlóalj foglalta el. *Potemkin Ö.*: i. m. 61. p.

50 Havasalföldről

51 Ez a volt erdélyi cs. kir. hadtest volt, amelyet ekkor már Ignaz Malkowski altábornagy vezetett. Bem rövid időn belül kiűzte az országból.

várőrséggel a vár átadása iránti alkudozások végett fegyverszünet kötött, indulunk el Ujaradról Temesvár alá, csatlakozandók zászlóaljunk többi századaival, melyek néhány hét óta már Temesvár alatt táboroztak.

A vadászerdei főhadiszállásra érve, vidám zene kísérete mellett léptetett el századunk a tábornok előtt, s rövid pihenés után ágyúfedezetre mentünk egy, a Gyár város közelében felállított ágyútelephez.⁵² Előttünk emelkedett az erősség terjedelmes sáncaival s tömör falaival, melyek fölött a belváros tornyai s lakházak fedelei tűntek elő. A vár bástyáiról öblös ágyúk tekintettek alá, koronként megdördülve, s egy-egy elsivító golyóval üdvözölve előőrseinket.

Az elmúlt századokban sok vihar zúgott el Temesvár falai felett; mint főhelye s hadászati lag is legfontosabb pontja a temesi bánágnak, hajdan sok ostromot kiállott. 1514-ben Dózsa György keresztes hadai siker nélkül ostromolták, s falai alatt verettek szét az Erdélyből érkező Zápolya⁵³ seregei által. — 1552-ben a törökök fogták ostrom alá s Losonczy István⁵⁴ hős védelme után elfoglalták, s több mint másfél századon át birtokukban meg is tartották; — tétetett ugyan többszöri kísérlet a vár visszafoglalására, azonban sem 1597-b[en] Jósika István⁵⁵ által erdélyi hadakkal megkísérelt ostrom, sem egy századdal később 1696-ban a császáriak által megkezdett körülábrolás sikerre nem vezettek, s török birtok maradt Temesvár egész 1716-ik évig, midőn Savoy Eugén herceg⁵⁶ által kapituláció útján visszafoglaltatott.

Az erősség jelen alakjában a törökök kiköltözése után a múlt században emelgetett, s az újabbkori várerődítési rendszer szabályai szerint építve, egyike Magyarországnak jelentékenyebb erősségeinek. A terjedelmes várművek, melyek a belvárost körítik, a Béga folyó jobb partján emelkednek, széles tér által választva el a külvárosoktól, melyek közül a Fabrique a vár keleti, a Józsefváros és Mehala a vár délnyugoti oldalán terülnek, míg éjszak felől a terjedelmes Vadászerdő nyúlik el, zöl-

52 Ez egy kombinált üteg volt, amely egy tizenkétfontos lövegből, két hosszú és két rövid hatfontos tarackból és egy csajkás lövegből (háromfontos) állt. HL 1848–49. 29/385., 30/524., 31/129.

53 Szapolyai János (1487–1540), erdélyi vajda, 1526-tól I. János néven magyar király.

54 Losonczy István (?–1552), Temesvár kapitánya, 1551-ben visszaveri a török ostromot, 1552-ben a vár bevétele után az ostromlók kivégzik.

55 Jósika István (?–1598), erdélyi kancellár. 1597 október-decemberében hét hétig sikertelenül ostromolta Temesvárt. Jósika Istvánról leszármazottja, Jósika Miklós regényt írt.

56 Savoyai Eugén (Eugenius von Savoy), herceg (1663–1736), osztrák hadvezér, a törökellenes felszabadító háborúk egyik vezére.

dellő kertekkel övedzve, melyekből csinos pavilonok s ízletes⁵⁷ nyári lakok tűnnek elő.

A császári várórséget b[áró] Rukavina altábornagy⁵⁸ vezérlete alatt 6 gyalog zászlóalj (2 Sivkovich,⁵⁹ 2 Rukavina,⁶⁰ 1 Leiningen,⁶¹ 1 oláh határőr ezredbeli⁶²), s 6 század Schwarzenberg-ezredbeli dzsidás,⁶³ összesen mintegy 7000 ember⁶⁴ képezte, s a vár védelmi tekintetben tökéletesen fölszerelve, hosszas ellenállásra volt képesítve a csekély számú megszálló sereg ellenében.

A magyar ostromsereg gróf Vécsey tábornok vezénylete alatt a 29., 36., 38., 58., 59. és 93-ik honvédzászlóaljakból,⁶⁵ 4 század Lehel-,⁶⁶ 1 század 7-ik ezredbeli huszárból⁶⁷, összesen mintegy 8000 emberből állott 40 ágyúval,⁶⁸ melyek között ost-

57 ízléses

58 Rukavina von Widovgrad, Georg, báró (1777–1849), cs. kir. altábornagy, Temesvár parancsnoka, tábornagyként hal meg.

59 A 41. (Sivkovich) gyalogezred 1. és 2. zászlóalja. A 3. zászlóalj Erdélyben szolgált.

60 A 61. (Rukavina) gyalogezred 3. zászlóalja mellé 1849. április 23-án a tartalék osztályból (19–20. század) és 400, a háború idejére besorozott határőrből megszervezték a 4. zászlóaljat is. *Hoffmann von Donnersberg, A.*: i. m. 196. p. Az ezred 1. és 2. zászlóalja Észak-Itáliában állomásozott.

61 A 31. (Leiningen) gyalogezred 2. zászlóalja. Az 1. zászlóalj Galíciában szolgált, a 3. Erdélyben. 1848 októberében Aradon átvonulva, Christian zu Leiningen-Westerburg vezérőrnagy a 2. zászlóalj egy századát a várba vezényelte. *Blažeković, K.*: i. m. 462. p.

62 Ez az ezred 3. zászlóalja volt. *Formanek, J.*: i. m. 391. p.

63 A nyolc századból álló ezred ezredesi, alezredesi és 2. őrnagyi osztálya. Az 1. őrnagyi osztály a Kuzman Todorović, majd Jellačić vezette déli osztrák-szerb hadtestben, egy fél századnyi különítménye Aradon szolgált. Schwarzenberg Uhlanen, 246., 251–252. p.

64 A várórséghez tartozott még a 16. (Zanini) gyalogezred négy gyenge százada, egy század szerezésén, a 3. (Ferdinánd Miksa) könnyűlovas ezred egy osztaga, ezenkívül a helyőrségi tüzérség, a 2. és 5. tüzérezredek részelei és egy röppentyűs osztag. A várórség létszáma 7500 gyalogosból, 1071 lovasból, 251 tüzérből, a tisztikarral és egyéb csapatokkal együtt összesen 8851 főből állt (ezek fele újonc volt). Rückblicke, 21. p.

65 1849. július 3-ig itt szolgált még a 49. honvédzászlóalj 2. százada, július elejétől augusztus 5-ig a 58. honvédzászlóalj egy százada, július 15. – augusztus 5. között a 68. honvédzászlóalj 3–6. százada is. *Nagy I.* dátum szerint (továbbiakban d. sz.), HL 1848–49. 36/414/30–31., 37/358., 41/137., 41/169., 42/15.

66 A 14. (Lehel) huszárezredből július 3-ig öt század szolgált az V. hadtestben; ekkor a 3. századot Szabadkára rendelték. HL 1848–49. 36/204.

67 A 7. (Reuss-Köstritz) huszárezred 1848–49-ben az itáliai hadszíntéren szolgált. Itthoni felállítását 1848 decemberében kezdte meg Paulovits Imre őrnagy. Az V. hadtesthez az 1.

romlővegek csak csekély számmal valának. A zászlóalj a vár körül, a külvárosok közelében voltak elhelyezve, fedezve az épülő ostromtelepeket, s megszállva tartva a Szabó István ezredes⁶⁹ vezetése mellett roppant erőfeszítéssel ásott tranchée-kat,⁷⁰ melyek a vár délnyugoti oldalán félkörben Mehalától a józsefvárosi majorokig terjedtek. A főhadiszállás a Vadászerdőben táborozott, s élénk, hadias képét tünteté elő a tábori életnek. Az erdő árnyas fái alatt emelkedtek a táborkar csinos sátrai, lobogó zászlókkal ékesítve; egyfelől gerendákból összerótt magas obszervatórium⁷¹ állott, nyílt kilátást nyújtva az ostromolt vár környékére, másfelől gallyakból fonott sátrak hosszú sora terjedt, melyek körül szálas honvédek s fűrge huszárok sűrűgtek, fegyvereik tisztogatásával vagy magasan lobogó tüzeknél ebédeik készítésével foglalkozva; esténként pedig, midőn a forró júniusi nap már lenyugvóban volt, víg zene szólalt meg a tábor előtti téren, körülállva a katonák festői csoportozatától, kik néha táncnak eredve, meglepő látványt nyújtottak a tábor megtekintésére olykor érkező vidékieknek.

Az idő gyorsan haladt folytonos előőrsi szolgálat közben, az ostrommunkálatok szorgalmasan folytattattak, dacára a várbeliek által többször megújított heves ágyúzásoknak. Honvédeink ujjongva fogadták a többnyire magasan elsivító gömböket, s olykor egész halmaz ágyúgolyót szedtek össze a közel fekvő kertekben.

Július 4-én estve zászlóaljunkból két századdal éji tartalékul a józsefvárosi táborból a közel fekvő majorokba vonultunk. Honvédeink fegyvereiket gúlákba rakva, letelepedtek a tranchée-kban, a tisztek szivarozva körben ültünk, s beszélgetve töltöttük el a fűszeres júliusi éjet, melynek csendjét csak a várőrök „wer da, Patrol vorbey”⁷² kiáltása szakítja meg koronként. Hajnal felé a Józsefváros felől

őrnagyi osztályt vezényelték. Ennek egy százada mindvégig Temesvár ostrománál szolgált, a másikat Vécsey augusztus 5-én Aradra irányította. *Kedves Gyula: A szabadságharc hadserege I. A lovasság.* Bp., 1992. 59. p., HL 1848–49. 42/15.

- 68 Az ostromsereg június 2-án mindössze 4672 emberből és 34 lövegből állott. (A hadtest teljes létszáma 7791 fő és 75 löveg volt.) Július 4-én, Arad feladása után a hadtest összlétszáma 10 392 fő volt. Július 17-én 54 löveg vett részt a vár lövetésében. Július 31-én és augusztus 1-jén 9324 fő volt a szolgálatképesek létszáma. Az ostromsereg ekkor 78 tábori és 30 ostromlőveggel rendelkezett. HL 1848–49. 31/129., 36/204., 40/200a., 41/145a., 41/169.
- 69 Szabó István (1825–1862), cs. kir. főhadnagy, legmagasabb rangja honvéd ezredes, vezérkari főnök az V. hadtestben. Emigrál, életrajzát ld. *Bona*, 1987. 300. p.
- 70 ostromárkokat (fr.)
- 71 figyelőállás

nehány egyes lövés után hirtelen egész sortűz ropogása hallatszék, élénk csatazaj által kísérve. Csapatunk gyorsan sorakozott, készen várva a várbeliek által netalán felénk is intézendő támadást. Azonban csakhamar tudósíttattunk, miszerint a várbeliek a Józsefváros felé kitörve, tranchée-inkba nyomultak, s az ott felállított ágyútelepet megrohanva, elfoglalták. Ügetve siettünk a veszélyezett hely felé, s odaérve, a reggeli félhomályban megpillantottuk a fehér szíjazatú ellenséget sűrű tömegben állva az elfoglalt ágyúk előtt. „Szuronyt szegezz! előre!” hangzott a vezényszó; a honvédek gyors támadással vetették magukat az ellen soraira, s a heves sortűz dacára, mellyel fogadtattunk, bátran előtörtek. Az elfoglalt ágyúk közelében heves szuronycsata keletkezett, egyes honvédeink, kevésbé gyakorlottak még a szurony használatában, fegyvereiket megfordíták, s hatalmas csapásokat osztogattak puskatusáikkal. Az ellenség az elszánt roham által megingatva, s más oldalt is megtámadatva Józsefvárosból érkező csapataink által, a tranchée-kból kiveretett, s gyorsan a vár felé visszavonult, üldözve honvédeinktől egész a vár sáncai előtt elfolyó, s jelenben víztől lecsapolt Béga folyó⁷³ medréig. Honvédeink egy része az ellenség üldözése közben, nem figyelve a vezényszóra, egész a vár közelébe nyomult, midőn az ellenség bevonulása után a vár ágyúi egyszerre megdördültek, heves kartácstűzet szórva reájuk. Visszavezetendő a túlságosan előnyomult kis csapatot, csatárláncba oszlottunk, s így kezdtük meg a veszélyes visszavonulást, a kartácslövések egymást érték, a golyók sívítva csapkodtak körülünk, míg végre nagy ügygel-bajjal néhány sebesülttel tranchée-inkat elértük. A két zászlóalj⁷⁴ kitört várbeliek vesztesége tetemes volt, 150 halott és fogoly, köztük 4 tiszt maradt a csataterén.⁷⁵ Az ellenség által beszegezett ágyúk és bombamozsarak csakhamar helyreállítottak, s a tüzelés a vár ellen ismét folytatott.

Július hó folytán részint a kapituláció által magyar kézre jutott aradi várból, részint Budáról számos ostromlővegek érkeztek a táborba, úgyhogy július 14-én

72 „Ki az? Őrjárat, előre!”

73 Vécsey azért csapoltatta le a Béga folyót, hogy medrében építse ki a vár megközelítését lehetővé tevő harmadik párhuzamot.

74 A kitörésben a 16. (Zanini) gyalogezred fél, a 31. (Leiningen) gyalogezred két, a 41. (Sivkovich) gyalogezred hat, és a 13. (román-bánsági) határőrezred két százada vett részt.

75 A harcot részletesen leírja *Potemkin Ö.*: i. m. 77–78. p., *Major I.*: i. m. 64–67. p., Rückblicke, 57–61. p. A cs. kir. csapatok 14 halottat, 54 sebesültet és három foglyot veszítettek. A halottak között egy, a sebesültek között három, a foglyok között két tiszt volt. A magyarok *Bogma I.*: i. m. 82–83. p. szerint 25 halottat, 38 sebesültet és 5 (a Rückblicke szerint 10) foglyot veszítettek. *Bogma* szerint kb. 60 román újonc is átszökött a várórséghez. A kitörést végrehajtott csapatok összesen 18 löveget beszögeztek.

68 lövegből nyitattott meg a tüzelés, s a várból fellobogó tűzoszlopok s a bástyákon szétlőtt sánckosarak romjai tanúsíták lövegeink romboló hatását. A várbeliek számos ágyúból viszonzták a tüzelést, s a sűrű füstfellegtől borított vár olykor eltűnt szemünk elől, csak a bástyafokokról dörgő ágyú jelölé annak hollétét. Éjjelenként fölséges látványt nyújtottak a légben cikázó bombák, amint tüzes ívet képezve suhogtak el a magasban, s tompa dörgéssel hulltak le, vagy a légben szétpattanva tüzesőt szórtak alá.

Az ostrommunkálatok már tetemesen előhaladtak, a várkok mindinkább közeledtek a vár falai felé, midőn augusztus hó elején Szőregnél csatát veszített⁷⁶ Dembiński⁷⁷ seregének Temesvár felé megkezdett visszavonulás hírére az ostromlövegek a tranchée-kból kivonattak, s augusztus 7-én a 36-ik honvédszászlóalj fedezete alatt az aradi várba indítottak.⁷⁸ Még egy, éjjeli meglepetésre számított támadás intéztetett a vár déli kapuja ellen, azonban siker nélkül,⁷⁹ s azontúl készülénk az eldöntő csatára, mely Dembiński seregének megérkezéével az ostromolt vár sorsa felett volt határozandó.

Meleg nyári nap volt augusztus 9-én. A nap fellegtelen égről sütött alá, s forró sugaraival tikkasztá Dembiński fáradt csapatait, melyek Szeged felől Temesvár felé közelegtek. Reggeli 10 óra tájban érkezett meg a hátráló sereghez Bem, s a vezényletet Dembińskitől átvevén, Temesvár közelében csatarendbe állította fel azt. Élénk ágyúzás jelenté a csata kezdetét, melynek hallatára a vár ágyúi is megdördültek, heves tüzelést kezdve a tranchée-kban álló csapataink ellen. Zászlóaljunk négy százada parancsot kapott egy üteg ágyúval Dembiński seregéhez csatlakozni. Elindulva a vár alól, a szegedi országúton haladtunk a csatater felé, midőn a várból egy csapat dzsidás kitorve, sebesen felénk vágatott, mielőtt azónban lőtávolyira értek

76 1849. augusztus 5-én.

77 Dembiński, Henryk, gróf (1791–1864), az 1830–31-es lengyel szabadságharc tábornoka, rövid ideig fővezére, 1849-ben honvéd altábornagy, februárban a honvéd főszereg parancsnoka, április–június között az északi hadsereg (IX. hadtest és különítmények) parancsnoka. Júliusban a honvédsereg vezérkari főnöke, augusztus elején a főszereg parancsnoka. Emigrál.

78 Erre augusztus 5-én került sor. HL 1848–49. 42/15. Az ostromlövegeket a 36. honvédszászlóaljon kívül az 53. honvédszászlóalj két és a 68. honvédszászlóalj egy százada kísérte.

79 Ez az éjszakai támadás augusztus 4-ről 5-re virradó éjjel történt, s Vécsey ennek sikertelensége után indította Aradra az ostromlövegeket. Rückblicke, 81–82. p., *Potemkin Ö.*: i. m. 84–87. p. *Bogma I.*: i. m. 86. p. szerint a magyar fél 20 halottat (a Rückblicke 15-öt említ), 38–40 sebesültet és 4 foglyot veszített. A cs. kir. veszteség két halott és négy sebesült volt.

volna, a Vadászerdőből egy század huszár robogott eléjük, s rövid összecsapás után a dzsidások a várba visszavonultak.⁸⁰

Az ütközet színhelyére érve, csapatunk egy domb aljában a Csóka-erdő közelében tartalékul állíttatott fel. A dombon a vezényletről lemondott Dembiński⁸¹ altábornagy foglalt helyet, s egy darab barna kenyeret falatozva, nézte a csata folyamát. Nagyszerű látvány nyílt az előttünk terülő csatatérre! A magyar sereg Szentandrásról Szakállházáig a Nyárád patak balpartján, egy mérföldnyi⁸² hosszú vonalon volt felállítva; középen a szegedi országút két oldalán (à cheval)⁸³ Guyon⁸⁴ és Wysocki⁸⁵ hadtestei állottak, ágyúikkal az első csatarend előtt; a balszárnyat Szakállházánál Kmety⁸⁶ jeles hadosztálya képezte, míg a jobbszárnyon Sz[ent]andrás

-
- 80 A délután 3-kor végrehajtott kitérésben a 2. (Schwarzenberg) dzsidáserezed hat százada, a 41. (Sivkovich) és a 61. (Rukavina) gyalogezredek két-két százada, 50 lövész és 50 utász, illetve egy hatfontos üteg vett részt. A Rückblicke, 87–88. p. meglehetősen zavarosan írja le a kitérését, de sejtetni engedi, hogy a Blomberg ezredes vezette csapatok áttörték az ostromzárat, s a szentandrási úton érintkezésbe kerültek a cs. kir. IV. hadtest egységeivel. *Formanek, J.*: i. m. 438. p. szinte szó szerint átveszi a Rückblicke szövegét. A Schwarzenberg Uhlañen, 250. p. meglepően szűkszavú. Mindez megerősíteni látszik a magyar források egybehangzó tanúságát, amely szerint a kitérés kezdetben ugyan eredményes volt, de aztán az V. hadtest egységei, különösen a 14. (Lehel) huszárezred századai visszaverték azt. *Potemkin Ö.*: i. m. 90–93. p., *Végh B.*: i. m. 245. p., Mészáros Lázár emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. II. köt. Pest, 1867. 359. p., végül egy névtelen kézirat, MOL P 295 Családi levéltárak. A Görgey-család levéltára. Görgei Artúr gyűjtemény. (= Görgey-lt.) b/21. fasc.188. f.
- 81 Dembiński nem lemondott, hanem Kossuth és Aulich Lajos hadügyminiszter nevezték ki helyette fővezérré Bemet 1849. augusztus 7-én.
- 82 Egy osztrák mérföld 7585,9 méter volt.
- 83 Annyi mint lovon vagy nyeregben. A katonai szakkifejezés értelme: az út két oldalán.
- 84 Guyon, Richard (1813–1856), kilépett cs. kir. főhadnagy, legmagasabb rangja honvéd vezérőrnagy. Emigrál. Életrajzát ld. *Bona*, 1987. 164–165. p. és *Márkus László*: Guyon Richárd. Bp., 1955. — Guyon ekkor a IV. hadtest parancsnoka volt.
- 85 Wysocki, József (1809–1873), lengyel emigráns, a magyarországi lengyel légió egyik szervezője majd parancsnoka, honvéd vezérőrnagy, a IX. hadtest majd a lengyel légió parancsnoka. Emigrál. Életrajzát ld. *Bona*, 1987. 338–339. p. és *Wysocky, József*: Együtt a szabadsáért 1848–1849. – tábornok emlékiratai. Fordította, sajtó alá rendezte stb. Kovács István. Bp., 1993. — A IX. hadtest a szőregi csata óta Desselwffy Arisztid (1802–1849) vezérőrnagy parancsnoksága alatt állt.
- 86 Kmety György (1813–1865), cs. kir. főhadnagy a 19. (Schwarzenberg) gyalogezredben, legmagasabb rangja honvéd vezérőrnagy, a 15. önálló hadosztály parancsnoka. Emigrál, török pasa lesz. Életrajzát ld. *Bona*, 1987. 203. p. és *Thurzó Miklós*: Kmety [sic!] György. In:

felé Gál László⁸⁷ ezredes vezénylete alatt többnyire újonc zászlóaljok állottak, nagy részben még hiányosan fegyverezve; az egész csatarend túlságos hosszúsága következtében csak csekély mélységgel bírhatott. A császári hadsereg Kisbecskerek felől hosszú fehér vonalként tűnt elő, mely mindig nagyobbodva, mindinkább terjeszkedve, fejlődött ki csatarendünk előtt.

Az ágyúk dörögtek mindkét oldalról szakadatlanul, a csatatér nehéz füstfelleg borítá, melyet olykor egy-egy szélfúvat föllebbentve, látni engedé a mindinkább előnyomuló ellenséges hadcsapatokat. A bódító csatazajból fegyverropogás, dobok pörgése s olykor egy-egy trombitának éles harsogása hangzott ki. Bem által a centrumban összpontosított ágyúütegek tüzelése csakhamar gátot vetének az ellenség előnyomulásának, sőt, a balszárnyon Kmety derék hadosztálya támadólag lépven föl, visszaszorítá az ellenség néhány csapatait.⁸⁸

Az ütközet változó szerencsével folyt délután 4 óráig, midőn a szentandrászi dombokon erős ellenséges tömegek tűntek föl, melyek lassanként kifejlődve, túlszárnyalással fenyegeték csatarendünk gyenge jobbszárnyát. A császári hadsereg tartalék csapatai⁸⁹ s Panyutyin⁹⁰ orosz hadteste⁹¹ voltak azok, melyek a csatatérre érkezve, eldöntőleg hatottak a csata kimenetelére. Hiában rohant Guyon tábornok két, hirtelen összevont huszárezreddel⁹² az érkezők elé, hiában próbáltak bevágni a derék lengyel dicsőség az ellen sűrű tömegei közé, előnyomulásukat többé föl nem tartóztathaták. Bem altábornagy lovával elbukva, megsérült, Gál László ezredes, a jobbszárny vezénylője, elesett,⁹³ a rosszul fegyverzett újonczászlóaljok szét-

Hazánk. Szerk.: Abafi Lajos. X. köt. Bp., 1888.

87 Gál László (1810-1850), cs. kir. főszázados, honvéd ezredes, 1849. július közepétől a X. hadtest parancsnoka. Életrajzát ld. *Bona*, 1987. 155-156. p.

88 Kmety ezt jelentette is Bemnek. Jelentését magyar fordításban közli *Görgey I.*: i. m. III. köt. 439. p.

89 Ez a Franz Liechtenstein herceg (1802-1887), cs. kir. altábornagy vezette IV. hadtest volt, amely Szentandrás felől avatkozott be a küzdelembe.

90 Panyutyin, Fjodor Szergejevics (1790-1865), altábornagy, a 9. orosz kombinált gyaloghadosztály parancsnoka, később főhadsegéd, hadtestparancsnok, varsói kormányzó, az államtanács tagja. A 9. gyaloghadosztály a nyári hadjárat egésze alatt Haynau főserégének soraiban harcolt.

91 Ez csupán egy hadosztály volt, de ereje megfelelt egy cs. kir. vagy magyar hadtest erejének.

92 Ezt a lovasrohamot nem Guyon, hanem Dessewffy Arisztid vezérőrnagy vezette. A rohamban a IX. hadtest és a lengyel légió lovassága, összesen 15,5 lovasszázad (tehát majdnem két ezred) vett részt. Ld. erre a tiszai hadsereg 1849. július 20-i és a főserég (utólagos) augusztus 9-i harctendjét. *HL*. 1848-49. 38/78., *MOL. Görgey-It.* b/46. fasc.

93 Gálnak egy ágyúgolyó elvitte a lábát. Sebébe csak 1850. február 25-én halt bele.

szóráttak, a csata el volt döntve, s a visszavonulás megkezdett. A szétszórót újonc csapatok kivételével a honvéd zászlóaljok tömegekben az országúton, a lovasság oldalt a szántóföldeken, húzódtak vissza a Vadászerdő felé. Csapatunkkal az utósegreghez csatlakozva, fedeztük a visszavonulást, s alkonyatkor a Vadászerdőbe vonulva, egyesültünk hadtestünk többi zászlóaljaival, melyek az ütközet folyama alatt a várból kitört ellenséggel csatáztak. A császári sereg a csatatéren táborozott, Haynau⁹⁴ pedig későn estve egy csapat lovassággal, fátylavilágnál, harsogó zene kísérete mellett vonult be a három havi ostrom alól fölmentett temesvári várba.

Másnap hajnalban megkezdődött a visszavonulás Lugos felé. Az utóhadat gróf Vécsey hadteste s Kmety tábornok hadosztálya képezték. Előttünk Dembiński seregének fáradt csapatai haladtak, szomorú képét tüntetve elő egy feloszlásához közelegő hadseregnek; itt egy-két ágyú, ott néhány honvéd, majd egy csapat huszár, tarkán vegyítve a magyar hadsereg minden ezredeiből, lepték el az országutat. Jeszvin alatt csatarendbe állva, néhány órát pihentünk, s éjfélkor továbbindulva, másnap reggel Kiszetóra értünk.

Kiszetónál a Béga folyó egyik kanyarulata, s a Temesig terjedő mocsárok erős természetes hadállást képeznek. Itt állapodott meg hadtestünk, s három napig csatarendben állva, fedezte a Lugosra vezető országutat. Augusztus 14-én végre föl-szedve a Béga folyón átvezető hidat Kiszetónál, elvonultunk, s Lugoson, hol Kmety tábornok hadosztálya fedezetül maradt, átvonulva, folytattuk menetünket Facsét felé. Itt jutott tudomásunkra Görgei fegyverletétele Világosnál. Bem altábornagy kocsija körül gyűjtven a tisztikart, tanácskozmányt tartott a további teendők felett, melynek következtében visszautasítva a fegyverletétele felhívó császári parlamentert,⁹⁵ a visszavonulás két irányba folytatott. Bem altábornagy a sereg egy részével Dobra felé, Erdélybe indult, hol csapatai — a véle Törökönba menekültek kivételével — harmadnapon a fegyvert Dévánál letették.⁹⁶ Gróf Vécsey hadteste s

94 Haynau, Julius Jakob von, báró (1786–1853), tábornagy, 1849. május végétől a magyarországi cs. kir. hadsereg főparancsnoka, Magyarország és Erdély teljhatalmú katonai és polgári kormányzója, 1850 júliusában elmozdítják.

95 Tudomásunk szerint ekkor még nem járt osztrák parlament a táborban. A határozatot a világi fegyverletéletről érkező hír okozta. Ld. erre Vécsey és Lázár vallomását, közli Katona Tamás: Az aradi vértanúk, 113–114., 153–154. p., *Potemkin Ö.*: i. m. 115–120. p., *Végh B.*: i. m. 245. p., Lázár Vilmos 1849-i honvéd ezredes aradi várfoogságában kivégeztetése előtt írt emlékirata. In: Az aradi vértanúk, I. köt. 175–176. p., *Matolay Etele*: Visszaemlékezéseim honvéd életemre. Sátorlajuhely, 1883. 178–179. p.

Guyon seregének egy része pedig a Maros völgye felé vonulván, részint úszva, részint vállig érő vízben gázolva keltek át a Maroson, s az ágyúkat roppant erőfeszítéssel vontatva át a folyón, Soborsinba bevonultunk. Fél napi pihenés után augusztus 17-én továbbindulva, a Maros mentén Aradra vezető országúton nyomultunk elő, Tótváradnál azonban az utat császári lovasság által elfoglalva találván, éjszak felé egy szűk völgybe kanyarodtunk; — rövid éji pihenés után másnap, rengeteg erdők között, járatlan utakon folytattuk menetünket az előttünk emelkedő hegyek felé; a huszárok lovaikról leszállva, gyalog vezetgették azokat a töretlen ösvényeken, a tüzérek könnyebb ágyúikba számos lovakat fogva be, nagy bajjal vonszolgaták föl azokat a meredek vízmosásokon, míg a nehezebb lövegeket beszegezve, a mély völgyekbe döntögeték alá. Déltájban fölértünk a hegyek ormaira, s azontúl a lejtőn leereszkedve, Buttyinnál a Fehér-Körös tágas völgyébe értünk. Az apró oláh falvak ellenséges érzelmű lakói megérkezésünkkor egy-egy rozszant kunyhót gyújtottak föl, jelezve szomszédaiknak közeledésünket. Alkonyatkor az oroszok által megszállva tartott Borosjenő közelébe érkeztünk, s az éjet a város alatt töltve, összeszedtük az elszórtan érkező, s a sanyarú menetek közben kimerült csapatokat.

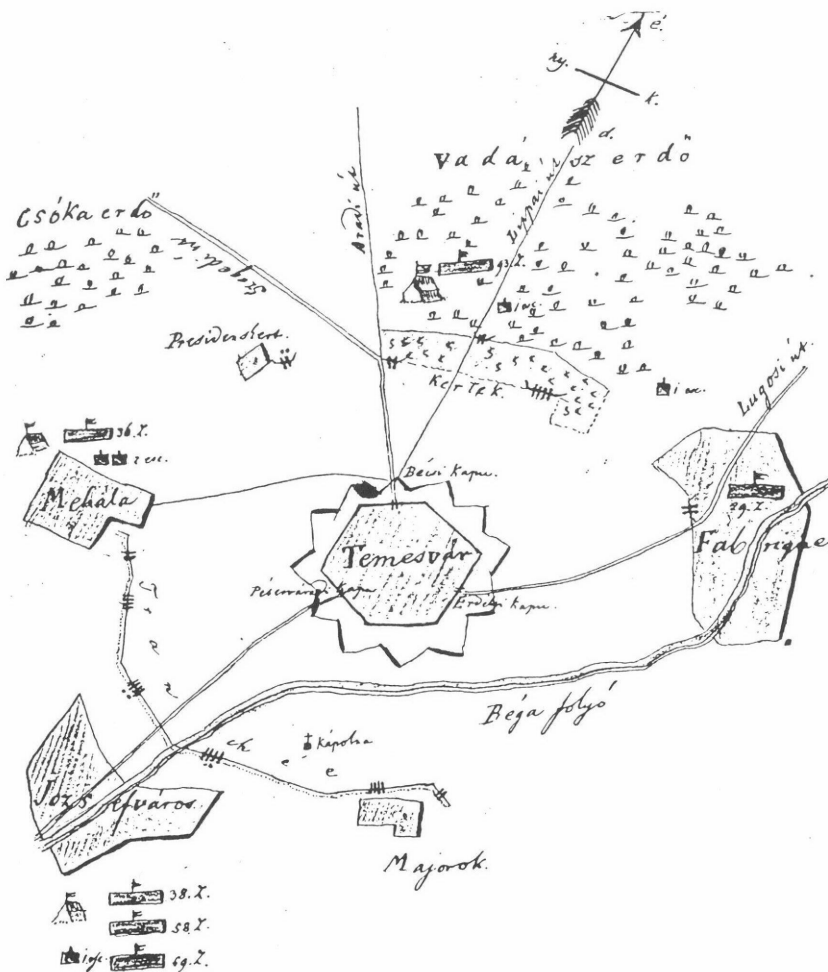
Másnap, augusztus 19-én vasárnap⁹⁷ reggel Borosjenőbe bevonulva, felényire olvadt csapataink a fegyvert Kaufmann⁹⁸ orosz tábornok előtt lerakták. A hosszú sorokban felállított orosz ezredek tanúi valának a néma fájdalomnak, mellyel derék honvédeink fegyvereiktől megváltak, tanúi a kitörő könnyeknek, melyek vitéz huszáraink szeméből omlottak, midőn kedves lovaik nyakába borulva, azoktól végbúcsút vettek.

MOL R 153 Mohács utáni gyűjtemény. Potemkin Ödön iratai. I. csomó. 25. pallium.

96 Az Erdélybe vonuló seregész a dél-erdélyi csapatok maradványaival együtt augusztus 18-án tette le a fegyvert.

97 Az orosz átadási jegyzék szerint a fegyverletételre 20-án került sor. HL 1848–49. 43/479. Ugyanezt a dátumot adja meg *Ramming, W.*: i. m. 427. p. és *Potemkin Ö.*: i. m. 133. p. Némileg érthetetlen módon a hivatalos orosz összefoglaló 21-ére teszi a fegyverletételt. [*Neidhardt, Heinrich von*]: Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. III. Bd. Berlin, 1851. 87–88. p.

98 Kaufmann, Peter von (Pjotr Fjodorovics Kaufmann; 1784–1849), orosz altábornagy, a 7. gyaloghadosztály parancsnoka.

A magyar nyelvű visszaemlékezés írójának térképábrázolása a temesvári ostromsereg elhelyezkedéséről 1849. júliusában.

Róbert Hermann: Die Belagerung von Temeschwar 1849 — von innen und von außen, damals und danach

Die Festung von Temeschwar war 1848 die Zentrale von dem banatischen Generalkommando. Das Generalkommando und die Offiziere der unter Ihn gehörenden Truppen zeigten keinen Mitgefühl mit den in Ungarn im Frühling 1848 entstehenden Veränderungen. Von Herbst 1848 war die Festung von Temeschwar die sicherste Basis der „militärischen Gegenrevolution“. Nach der Entleerung des Südungarns hielten die Soldaten von Temeschwar zusammen mit den serbischen Aufständischen bis März 1849 die von Maros südlich liegende Gebiete in den Händen, und sie brachen zweimal den ungarischen Belagerungsring um Arad.

Die Lage änderte sich im April 1849. Der Generalmajor Károly Vécsey entband die Garnison von Arad von der Umwelt, danach schloß er den Belagerungsring um Temeschwar. Am Anfang August 1849 war es nur Frage der Tage, daß die Garnison die Festung aufgeben muß. Am 9. August leitete die ungarische Hauptarmee eine entscheidende Niederlage. Die siegende k. k. Truppen befreiten Temeschwar.

Das wichtigste zwischen den von Temeschwars Belagerung erzählenden Tagebücher und Memoires ist das Kriegstagebuch der Garnison. Von den bürgerlichen Bewohnern kennen wir zwei Tagebücher. Der einer stammt vom Historiker István Bogma, der andere von Alajos Lapónyi, dem Direktor des Gymnasiums der Piaristen. Von den Stürmern schrieb mit Sicherheit seine Erinnerungen nach seinen einigen Tagebuchnotizen der bekannte Familienhistoriker, Iván Nagy. Von den Memoires stammt der wichtigste vom Hussarenleutnant, Ödön Potemkin. Der Schriftsteller des hier aufgeführten Tagebuches überlebte die ganze Belagerung in der Burg, bis zum 2. Juli 1849. In diesen Tagen verliesen cc. 800–1000 bürgerliche Bewohner die Burg. Es ist vorstellbar, daß der Tagebuchschreiber auch unter Ihnen war, und seine Aufzeichnungen darum so plötzlich enden. Sein Tagebuch — trotz seiner kurzen Befassung — zeigt sehr gut das Leiden der bürgerlichen Bewohner.

Die Aufzeichnungen des unter den Stürmern dienenden Offiziers beginnen genau da, wo das Tagebuch des Bürgers in der Burg aufhört. Der Schriftsteller diente unter dem 58. Honvéd-Bataillon, als Offizier. Nach dem Text kann man ziemlich sicher sein, daß man den Schriftsteller des Memoires zwischen den Offizieren der 3. Kompanie des 58. Honvéd-Bataillon suchen muß. Nach der Namensliste der Offiziere am 26. Juni 1849., und nach anderen Quellen ist es ziemlich sicher, daß der Schriftsteller der Leutnant, Béla Szakál ist.

A FONS ALAPÍTVÁNY

A napról-napra nehezedő kiadási feltételek (papír- és nyomdaköltség növekedése) és a fokozatosan dráguló postai szolgáltatások arra ösztönözték a *Fons* köré csoportosuló egyetemistákat és friss diplomás történészeket, hogy anyagi lehetőségeikhez mérten támogassák a folyóiratot. Létrehozták a FONS Alapítványt, melynek célja a *Fons* kiadási költségeinek biztos alapokra helyezése, hosszú távon pedig a lappal azonos célokat valló *Fons Könyvek* megjelentetéséhez szükséges pénzösszeg biztosítása. Az Alapítvány 90 000 forint kezdőtőkével jött létre, az ügyeket intéző Kuratórium elnökévé Pálffy Gézát, titkárává Petrik Ivánt választották az alapítók. Az Alapítvány nyitott, azt minden természetes és jogi személy támogathatja.

A *Fons* eddig megjelent füzeteit több alapítvány és egyesület (különösen a Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkolégiuma, illetve a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának Közművelődési Kuratóriuma és a Magyar Levéltáros Egyesület) nagylelkű támogatásának köszönhetően ingyenesen juttattuk el a címzettekhez. Az Alapítványnak és a Szerkesztőségnek továbbra is célja, hogy amíg lehetőség van rá, ezt a gyakorlatot fenntartsa.

Ahhoz azonban, hogy a *Fons* hosszú távon meggyökerezhessen a történettudományi szakfolyóiratok sorában, és hogy ne a pénzforrások hiánya vezessen esetleges szüneteltetéséhez vagy megszűnéséhez, az eddigi — sokszor bizonytalan esélyű — pályázati támogatás-igénylések mellett szívesen veszünk mindenfajta más segítséget.

A Fons Alapítvány (számlaszám: 11705008–20440776) és azon belül a Fons Szerkesztőség (számlaszám: 11705008–20440800) várja mindazon intézmények és magánszemélyek anyagi támogatását, akik a kiadványt megismerve célkitűzéseit hasznosnak, tartalmát színvonalasnak tartják, és a folyóirat további megjelenését hozzájárulásukkal segíteni tudják.

MÉSZÁROS KÁLMÁN

KÉT CSÁKY LÁSZLÓ HALÁLA (1698, 1708)

A XVII. század végén és a XVIII. század elején két Csáky László — apa és fia — játszott szerepet Erdély történelmében. Bár rangjukat tekintve az arisztokrácia élvonalához tartoztak, egyiküket hányatott életútjának buktatói, a másikat a rátermettség hiánya a második vonalbeli politikusok közé szorította. Az id. László, a család erdélyi ágának megalapítója külön életrajzi monográfiát érdemelne, itt és most azonban csak szűkebb biográfiai adataikra, mindenekelőtt haláluk időpontjára térek ki. Emellett a szakirodalomban kettejük személyét gyakran összekeverő adatok szétválasztására is utalok.

A gróf körösszegi és adorjáni Csákyak nemzedékrendi táblázatán¹ a IX. sorszámmot viselő László az Apati-kor, majd a Habsburg berendezkedés időszakának volt jellegzetes alakja. Rövid életrajzát Lázár Miklós írta meg.² Fia, X. László a genealógiai irodalomban csupán az említés szintjén szerepel. Mivel kettejük tevékenysége nem egy időben zajlott (az ifj. László csak apja halála után játszott kisebb szerepet a Rákóczi-szabadságharcban), a kortárs elbeszélő forrásokban csak ritkán különböztetik meg őket egymástól. Ez lehet az oka, hogy Nagy Iván,³ majd az ő nyomán mások is összekeverték személyüket. Bár Lázár Miklós leszögezte, hogy a Rákóczi-mozgalomban szereplő László nem azonos az előző évszázad végén tevékenykedővel, hanem annak fia, egy adat — mint majd látni fogjuk a halálozási év — mégis tévesen rögzült kézikönyveink adattárában.⁴

Csáky IX. László a Szepesvárat megszerző VIII. István tárnokmester és Perényi Mária fia. Nagy Iván szerint 1640. március 2-án született, Lázár Miklós azonban 1641-et adja meg születési évnek hónap és nap nélkül, megjelöli viszont a helyet: Szepesvár. A szakirodalom a két dátum között ingadozik, a Magyar Életrajzi

1 Ld.: *Sváby Frigyes*: A körösszegi és adorjáni Csáky család genealogiája. In: Turul, 9. (1891) 35–38. p. és *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. III. köt. Pest, 1858. 87. p. II. tábla.

2 *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai. 1540–1711. In: Századok, 22. (1888) 736–738. p.

3 *Nagy I.*: i. m. 81. p.

4 Pl.: Révai Nagy Lexikona. IV. köt. Bp., 1912. 741. p. és Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. 3. kiad. I. köt. Bp., 1981. 295–296. p.

Lexikon pedig 1641. március 2-ára teszi a születés idejét. IX. László valószínűleg házassága(i) révén került Erdélybe: mindhárom felesége neves erdélyi családok leánya volt (Kálnoki Éva, Bethlen Éva, Jósika Judit). Apafi fejedelemsége idején Doboka vármegye főispánja lett. Jelentős része volt Bánffy Dénes kivégeztetésében. Belekeveredett a Béli-féle összeesküvésbe, ezért a török portára menekült (1678), ahol hosszabb ideig fogságban tartották. Kiszabadulva a Habsburg-ház szolgálatába állt, és császári tábornokként vett részt a visszafoglaló háborúban.⁵ A Diploma Leopoldinum elfogadása után ismét befolyásra tett szert Erdélyben. 1696 júliusában a Gubernium követe Bécsben. 1697 júniusában tért vissza Erdélybe, és további szereplésére nincsenek adataink. Akik halálát 1708-ra teszik, mint Nagy Iván is, fiával keverik össze. Mint fentebb utaltam rá, Lázár Miklós cáfolja, hogy ő lett volna Rákóczi dandárnoka, de jobb híján elfogadja 1708-at halála évének, bár óvatosan fogalmaz: „Halála idejét 1708-ra teszik.” Pedig a megoldás a kezében volt, mint maga írja: „az 1698. juniusi országgyűlésen István nevű fia igen, de ő nem volt királyi hivatalos”. Logikus tehát, hogy még az országgyűlés összehívása előtt meghalt.

Nem csupán logikus, de egy néhány éve kiadott forrásból bizonyosságot is szereztünk erről. Bethlen Miklós *Sudores et Cruces* című művéből való az alábbi idézet: „1698 május havában mi hárman [ti. Bethlen kancellár, Bánffy gubernátor és Apor kincstartó — M. K.] visszatértünk Bécsből; ... Csáki László gróf elütötte a kormányzó urat és Apor grófot az arany- és ezüstmányák harmincadának jövedelmező bérletétől; *míg mi Bécsben időzzünk, Csáki meghal* [kiemelés tőlem — M. K.], és ezek ketten egymás ellen is nagy erőlködéssel visszaszerzik.”⁶ Semmi kétség: eszerint Csáky László 1698 májusa előtt hunyt el. Furcsa, hogy a kortársak (pl. Cserei vagy maga Bethlen) nem emlékeznek meg részletesebben haláláról és temetéséről. Még a tényt sem önmagáért, hanem Apor István és Bánffy György haszonlesésének kárhoztatása kapcsán tudhatjuk meg Bethlentől — mintegy mellé-

-
- 5 Saját, ez időből származó iratanyagában található fiának kuruc brigadérosi dekrétuma 1708-ból: Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 71 A Csáky család központi levéltára. Személyi iratok. Fasc. 198. fol. 21. Csáky L. kerületi főkapitány, brigadéros (!) iratai. Az id. Csáky tábornok keze alatt lévő császári ezredek elszállásolására stb. vonatkozó iratok között van az ifj. László Rákóczitól nyert dekrétuma. Figyelemre méltó, hogy még a levéltári források is megtévesztőek lehetnek egy-egy adatot illetően.
 - 6 Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei. Ford.: Kulcsár Péter. In: Bethlen Miklós levelei. S. a. r.: Jankovics József. II. köt. Függelék. Bp., 1987. 1216. p. (Régi magyar prózai emlékek 6/2.)

kesen. Sajnálatos, hogy az ezt a tényt napvilágra hozó kötet névmutatójában még mindig a téves adat szerepel.⁷

Az ifj. László már kevésbé kalandos életutat járt be, és tegyük hozzá: jóval rövidebbet is.⁸ Születésére nézve csak viszonyítási alapunk van: István nevű bátyja 1667-ben jött a világra. Az ifj. Teleki Mihály 1671. január 15. körül született, és ő „öcsém”-nek titulálja naplójában.⁹ Közéleti tevékenysége a Rákóczi-szabadságharc idejére, 1703 utánra korlátozódik. 1703. november 1-jén Kolozsvárról szökött a kurucok közé.¹⁰ Lovas ezredes, 1704-ben kolozsvári főkapitány lett.¹¹ A zsbói csata napján (1705. november 11.) ő vendégelte meg a fejedelmet szurdoki kastélyában.¹² Rákóczi 1703. december 27-én Csáky István Bihar vármegyei jószágait adományozta neki, 1706. január 8-án pedig a hadadi uradalommal jutalmazta.¹³ 1707 áprilisában a marosvásárhelyi országgyűlésen a fejedelem Közép-Szolnok vármegye főispánjává nevezte ki,¹⁴ és bár nem becsülte sokra katonai képességeit, 1708. február 25-én lovas brigadérosná léptette elő.¹⁵ Halálának közelebbi dátumát és körülményeit az alábbi adatok világítják meg.

Károlyi Sándor 1708. augusztus 30-án levélben tudatta a fejedelemmel, hogy „Csáki László Uram Labarul el eset, Hadadban Comorál”.¹⁶ Szeptember 21-én

- 7 Uo. II. köt. 1430. p.
- 8 Mivel a lexikonok néhány soros adataitól eltekintve nem áll rendelkezésre még olyan kis-életrajz sem, mint atyjánál, szükséges volt bővebb jegyzetapparátus alkalmazása.
- 9 Ifjabb Teleki Mihály, II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója. Szerk.: Temesi Alfréd. Bp., 1960. 59. p.
- 10 Czegci Vass György naplója. In: Rákóczi Tükör. Szerk.: Köpeczi Béla és R.Várkonyi Ágnes. I. köt. Bp., 1973. 329. p.
- 11 *Kiss István, R.*: Adatok II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választásához. In: Történelmi Tár, Új folyam 7. (1906) 420. p. Radvánszky János fejedelmi biztos 1704. november 27-én Kolozsvárról kelt jelentése Rákóczihoz a főkapitányságba való beiktatásról.
- 12 *Cseri Mihály*: Erdély története (1661–1711). S. a. r.: Bánkúti Imre. Bp., 1983. 364. p.
- 13 MOL G 19 A Rákóczi-szabadságharc levéltára, Fejedelmi Kancellária. (= G 19 R-szh. lt., Fd. Kanc.) II. 3. i. Fejedelmi jószágadományok kimutatása. fol. 6. és 11. Az 1703-as birtokadomány valószínűleg bátyja javaira vonatkozik, bár ekkor még a család másik ágából származó István (Bercsényi sógora) is császárpárti.
- 14 MOL G 19 R.-szh. lt., Fd. Kanc. II. 3. h. Protocollum Rákóczián IV. Az adat Heckenast Gusztáv szíves közlése, segítségét ezúton köszönöm.
- 15 Ld. az 5. jz.-et. Kinevezési okmány a kevés eredetiben fennmaradt kuruc tábornoki és törzstiszti dekrétumok egyike.
- 16 II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz 1708–1711. In: *Lukinich Imre*:

pedig Csáky István írt levelet Károlyi Sándornak Terebesről: most értesült öccse betegségéről, és a látogatására siet.¹⁷ Másnap, 22-én már Hadadból tudósított: „Ezen Órában érkezvén ide Hadadba szegény Őcsém Uram látogatására, már negyed napja hogy nem szolhat gondolom a torok fájás miá mind az által eszén van, Kit Kit cseledgyi közül megh ismér”.¹⁸ Sajnos a brigadéros haláláról szóló levél nem található az 1708. szeptemberi iratok között, pedig Csáky István minden bizonynyal részletesen beszámolt róla. Sőt, 24-én már arra kérte Károlyit, járjon közben a fejedelemnél, hogy öccse ezredét és a hadadi birtokot neki adományozza.¹⁹ A fejedelem szeptember 28-án levélben fejezte ki részvétét Csáky Istvánnak.²⁰

A fenti adatok szerint ifj. gróf Csáky László 1708. szeptember 22-én vagy 23-án (esetleg 24-én) hunyt el Hadadban. Utódai nem maradtak, özvegye, Kovács Éva 1711-ben báró Száva Mihályhoz ment nőül.²¹

A korban még egy harmadik Csáky Lászlóra is van adatunk, aki minden bizonynyal azonos az id. (IX.) László első unokatestvérével, VIII. Lászlóval, aki Komárom és Zólyom vármegyék főispáni tisztét töltötte be 1671 és 1697, illetve 1686 és 1697 között.²²

II. Rákóczi Ferenc felségáulási perének története és okirattára. II. köt. Függlék. Bp., 1935. 421. p. (Archivum Rákócziánium. XII. köt.)

17 MOL P 396 Károlyi család levéltára. Acta Publica. I. Acta Rakócziána. Series I. Irregistrata. (Lad. Cza. 1708. szept.) fol. 639.

18 Uo. fol. 651.

19 Uo. fol. 674. Kérése csak részben teljesült: az ezredet nem, csupán Hadadot kapta meg.

20 MOL G 19 R.-szh. lt., Fd. Kanc. II. 3. h. Protocollum Rákócziánium. II. fol. 358. „Öttsének G. Csáki Lászlónak halálát szomoruan értettük.”

21 *Cserei M.*: i. m. 465. p.

22 *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848. Bp., 1994. 83. és 114. p. Ld. még az 1. jz.-ben említett genealógiai táblákon.

Tartalom

Tanulmányok

Kis Péter:

„A király hű bárója”

Ákos nembeli Ernye pályafutása 273

Forrásközlések

Reisz T. Csaba:

Lipszky János levelei gróf Festetics Györgyhöz.

Adalékok a Mappa Generalis Regni Hungariae c. térkép

születéséhez 317

Hermann Róbert:

Temesvár ostroma 1849-ben

— belülről és kívülről, akkor és utólag 351

Kisebb közlemények — Családtörténet

Mészáros Kálmán:

Két Csáky László halála..... 375

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani. Mellékeljük egy példányban a kinyomtatott anyagot is, ez segít a szerző formai elképzelésének megvalósításában (mit kíván aláhúzni, táblázatba szerkeszteni stb.)
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggként a dolgozat végéhez csatolva készüljenek (nem a dolgozatba beleszerkesztve, lap aljára vagy az írás végére tördelve!)
3. A kéziratban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével – római számmal tüntessék fel.
4. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük. (egy ív kb. 22 gépelt oldal, oldalanként 30 sor, soronként 60 leütés).
5. A kézirat lapjainak számozása folyamatosan és arab számokkal történjék.
6. Idegen nyelvű forrásokból az idézeteket magyarra fordítva kérjük, és csak olyan esetekben eredeti nyelven, amikor értelmezésük problematikus lehet.
7. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurzíváljuk, összeállítókét és a címet nem!)
8. Recenzió esetében pontos bibliográfiai adatok szükségesek (szerző, szerkesztő, válogató, kiadó, megjelenés helye, éve, száma, sorozat, terjedelem is), idegen nyelvű kiadvány esetén a cím magyar fordítása is. A recenzió max. 5 kéziratoldal terjedelmű legyen.